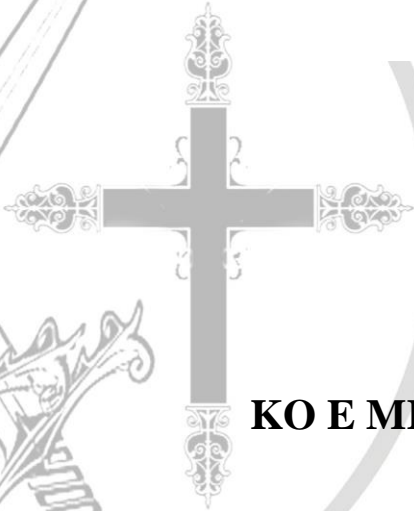

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	24
'Aho	Monite, 28 Novema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 24/2022 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho : Monite 28 Novema 2022

Taimi : 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Tohi Tangi Fika 8/2022
Fika 05	:	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue 2021/2022
Fika 06	:	Fakamatala Fakata'u 'a e MEIDECC 2021/2022
Fika 07	:	Fakamatala Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2021/2022
Fika 08	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Fakapapau’i mei ‘Ofisi Palasi tāpuni Fale Alea ta’u ni he ‘aho 8 Tisema.....	7
Tohi Tangi Fika 8/2022.....	7
Fokotu’u ki ha Tu’utu’uni faka-Fale Alea fekau’aki mo e Tohi Tangi fika 8/2022 pea toki tuku ki he Pule’anga	11
Lahi ngaahi me’a ia ke alea’i mo e Pule’anga fekau’aki mo e totongi ngaahi langa fale koe’uhi ko e hiki totongi koloa	11
Kole tukuhifo Tohi Tangi ke alea’i he Komiti Kakato	11
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Komiti Kakato	12
Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue 2021/2022.....	13
Fakama’ala’ala he Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngoue	13
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngoue ke alea’i he Komiti Kakato	15
Fakama’ala’ala ki he ngaahi mafai e Sea kuo ‘osi to’o ia he ngaahi liliu ne fakahoko ki he Tohi Tu’utu’uni.....	15
Me’a e Sea.....	15
Alea’i Tohi Tangi fika 8/2022.....	16
Fakama’ala’ala ki he polokalama ngāue langa hili fakatamaki ‘i Sanuali.....	16
Mahino faingata’a’ia ngaahi kautaha fai tohitangi hono leva’i lelei ngāue langa	17
Fokotu’u ke fai ha ngāue Pule’anga ki he Tohi Tangi fika 8/2022.....	19
Tokanga na’a ngaue’aki ‘a e tohitangi ko e halafononga ke maumaulao ai Fale Alea.....	28
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he aleapau ngāue langa mo e ngaahi kautaha langa	30
Fehu’ia ‘a e tōkehekehe me’a fakamatala mei he Pule’anga mo e me’a ha mai he tukuaki’i kau tohi tangi.....	31
Tali Pule’anga ‘io ne fakakakato ngaahi ngāue ne palōmesi Pule’anga ke fakahoko he ngaue langa ne fai.....	31
Fakama’ala’ala he konituleki na’e aleapau ai Pule’anga mo e ngaahi kautaha langa.....	31
Fie fanongo mai Pule’anga ki he ngaahi aleapau ngāue na’e fakamo’oni mo e ngaahi kautaha langa.....	32
Tokanga ki he fakahā kau tohi tangi neongo hiki peseti .9 e patiseti langa ‘ikai lava ia feau ngāue langa.....	34

‘UHINGA Pule’anga ki he hiki peseti .9 patiseti ki he ngāue langa.....	34
Tokanga Tongatapu 4 ki he tokolahi ngaahi kautaha langa ne nau fakamo’oni mai he Tohi Tangi.....	35
Fokotu’u na’a lava ke ngāue ha Komiti Fale Alea ki he Tohi Tangi fika 8/2022.....	36
Taukave’i Palēmia ‘a e kehekehe mafai pule ‘a e Fale Alea mei he Pule’anga.....	36
Taukave Tongatapu 4 mahu’inga ke ongona le’o ongo tafa’aki ha Komiti ngāue e Fale Alea	37
Taukave Pule’anga ‘ikai ha totonu Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti ke fakatonutonu aleapau ne fa’u he Pule’anga.....	38
Taukave Pule’anga ke fakafoki ange tohi tangi ke talanoa ongo tafa’aki he na’e ‘ikai fakamo’oni Fale Alea he konituleki	39
Taukave kei mahu’inga ke fanongoa ongo tafa’aki ‘i hano tukuatu tohi tangi ki ha Komiti Fale Alea	40
Fakahā Pule’anga loi ‘a e ngaahi mata’ifika na’e ‘uluaki tu’u e ngaue langa he 1 kilu tupu	40
Fokotu’u mo pou pou tukuhifo Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Komiti Sosiale Fale Alea	41
Ngaahi taalafili he mata’ifika ‘oku ha mai he tohi tangi.....	44
Tui Tongatapu 5 ne ‘ikai muimui Pule’anga he founa angamaheni ki he fakatau fakapule’anga pe <i>procurement</i>	47
Tui Pule’anga ‘ikai taha pē founa langa fakahoko ‘i Tonga ni	47
Tui fakatautu ki he kupu 78 tonu ke vete he Fale Alea ‘isiu he tohi tangi pea faitu’utu’uni atu ki he Pule’anga	50
Fokotu’u Tongatapu 4 ke ‘ave tohi tangi ki he Komiti Sosiale e Fale Alea	52
Fokotu’u nofo pē Fale Alea hono leini ‘oua fiekau atu ki he ngāue Pule’anga	53
Tui Tongatapu 5 ‘oku faingata’a’ia kotoa pe ngaahi kautaha langá ia	56
Fakatonutonu Palēmia ne ‘osi alea’i sima ke lava ‘o \$33-35 e tangai	58
Fehu’ia Sea Komiti pea na’e aleapau Pule’anga mo e ngaahi kautaha langa ke \$35	58
Pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4 ke ‘ave Tohi Tangi ki he Komiti Sosiale ‘a e Fale Alea	58
Fokotu’u ke fakakau mo e Komiti Pa’anga he ngaue fakataha mo e Komiti Sosiale ke ngaue ki he Tohi Tangi.....	59
‘ikai falala ke ‘ave tohi tangi ki he Pule’anga pea mo ha Komiti e Fale Alea.....	60
Fakatonutonu Palēmia ‘osi totongi atu peseti ‘e .9 ki he tokolahi ngaahi kautaha langa.....	61
Faka’ikai’i Minisita <i>MOI</i> ‘oku ne takihala’i e Fale Alea	62
Tui ta’efalala’anga fakamatala ‘omai mei he Pule’anga	62
Fokotu’u ke toloi alea’i tohi tangi kae ‘omai Pule’anga ‘enau fika ki Fale Alea	64
Kelesi.....	64

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho : Mōnite 28 Nōvema, 2022

Taimi: 1020-1035 Pongipongi.

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie he pongipongí ni Hou'eiki. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ke fakahoko mai e lotu e pongipongí ni.

Lotu

(Ne fakahoko ‘e he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ‘a e ouau lotu e pongipongí ni)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mop e 'Eiki Palēmia mo Hou'eiki Minisitā, tapu m9o e Hou'eiki Fakafofonga Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Monite 28Novema, 2022.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & fakalalakala Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaoātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua. 'Eiki *Nōpele* Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua,...

<008>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Nōpele Nuku, Pohiva Tu'i'onetoa, Vatau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, kei hoko atu mo e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamata pea ‘oku poaki mai mo ‘Uhilamoelangi Fasi

‘oku folau he fatongia faka-Fale Alea. Toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí ko e tuí ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuiní Nanasipau’u. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauní Tupouto’a ‘Ulukalala kae'uma’ā e Ta’ahine Pilinisesi Kalauní. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki ‘uluaki pē ko e toloi mai e Fale ki he ‘aho ni koe'uhí ko e toenga e ngāue ‘i he’etau ‘asenita ngāue. ‘A ia ‘oku hā pē he Fika ‘etau ‘Asenita he pongipongi ni ko e Tohi Tangi Fika 8/2022 kae kimu’a pea tau hoko atu ki he ngāue ‘oku lolotonga tēpile he Falé.

Fakapapau’i mei ‘Ofisi Palasi tāpuni Fale Alea ta’u ni he ‘aho 8 Tisema

Hou’eiki kuo u fie ‘uluaki fakahā atu kuo ma’u mai e tohi mei ‘Ofisi Palasi he pongipongi ni kuo fakapapau’i ko e ‘Aho Tāpuni ‘o e Falé ki he ‘aho 8 ‘o Tisema ‘a ia ko e Tu’apulelulu ia ‘o e uike kaha’ú fakapapau’i ke Tāpuni e Falé.

Ua ki ai Hou’eiki ko e ‘Asenita Fika 6 mo e Fika 7 te u to’o ia mei he ‘asenitá ‘a ia ko e Fakamatala Fakata’u ‘a e MEIDECC 2021/2022 fakataha mo e Fakamatala Fakata’u e ‘Ompatimeni ki he Ta’u 2021 mo e 2022 fakataha’i eni pea mo e lipooti na’e toki fakahū mai ‘anenai mei he *Public Enterprises* pehē foki ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Ko e lipooti eni ‘e fā ‘oku toe Hou’eiki ke toloi ki he ta’u fo’ou ‘aki e ‘uhinga pē ‘e ua, ‘uluakí ko e kole mei he 'Eiki Palēmia, uá te’eki ke ‘oatu ha faingamālie fe’unga Hou’eiki ke mou me’a ki he toenga ‘o e ‘ū lipooti. ‘A ia ko e lipooti ‘e fā ko eni ‘oku to’o ia mei he’etau ‘asenita ‘i he’ene pehē ko e toenga e ngāue ko e Fika 4 pē mo e 5 ‘a ia ko e Tohi Tangi Fika 8/2022 pea mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue ko e ‘uhinga ‘oku kei hoko atu pē ‘etau ngāue ki he Fakamatala Fakata’u e Potungāue Ngoué he na’e ‘i ai e ngaahi setisitika mo e ngaahi fakamatala ‘i he Fakamatala Fakata’u ko eni ‘oku ‘osi fakakau atu ia ki he’etau Tali Tō Folofola.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku hoko atu ai pē ‘etau ngāue ki he Fika 5 ‘etau ‘asenitá. Tukukehe Hou’eiki ‘oku toe pē ‘etau Fika 4 mo e 5 he’etau ‘asenitá ‘oku ‘ikai ke u toe fie fakalōloa Hou’eiki kole atu ke tau hoko atu ‘etau ngāue ki he Tohi Tangi kole eni ki he Kalake kātaki ‘o lau mai e Tohi Tangi Fika 8/2022.

Tohi Tangi Fika 8/2022

Kalake Tēpile: Tohi Tangi Fika 8/2022.

(Fakahū mai ‘e Lord Tu’ivakanō pea mo ‘Aisake Valu Eke)

Tonga National Construction Association

‘Aho 17 ‘o Nōvema 2022.

‘Eiki Nōpele Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea
'Ofisi Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea Fale Alea,

Kaveinga: Ke toe hiki hake ki 'olunga 'a e mahu'inga 'i hono langa fo'ou 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai ke fe'unga mo e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloá

'Oku mau hūfanga 'i he tala malu kakato 'o e fonua kae 'atā ke mau tautapa atu 'o fakafou 'i he kupu 8 'o e Konisitūtone 'a ia 'oku pehē; 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tangi, 'oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tohi pē ko 'enau tohi kole ki he Tu'í pē ki he Fale Aleá pea ke fakataha 'o alea ki he me'a 'oku hā mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Tu'í pē ki he Fale Aleá. Ko hono fokotu'u pē ko hono ta'ofi kuo pau ...

<009>

Taimi:1040 – 1045

Kalake Tēpile: ... 'oku nau fakataha melino pea 'ikai ha mahafu tau 'o 'ikai moveuveu. 'Oku 'oatu 'a e tohi ni makatu'unga 'i he ta'efiemālie 'a e ngaahi Kautaha Langa (*contractors*) 'oku nau fakakaungatamaki 'i hono langa fo'ou 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he puna 'a e mo'unga afi Hunga Tonga/ Hunga Ha'apai 'o ne fakatupunga ai 'a e Sūnami 'o uesia ai 'a e ngaahi fāmili tokolahi 'i he 'otu Tongá ni.

Ko e patiseti ngāue na'e 'omai 'e he *PMU Project Management Unit* ne fili 'e he Pule'angá ke nau fakalele mo tokanga'i 'a e ngāué 'oku anga pehé ni ia. Fale Fungavaká 90000, Falepapa 'ikai ke funga vaká, 85000, Fale Piliki 'ikai ke fungavaká 85000. Ko e patiseti ko ení ne nau 'omai mo nau fakahoko mai ko hono fakaiuia 'a e ngaahi Kautaha Langa Iiki pea 'e lava 'o 'osi lelei 'a e Falé hono langa ke hūfanga ki ai 'a e kakai ne maumau'i 'e he sūnamí honau ngaahi 'api nofo'angá. Pea ma'u foki mo e tupú ke mo'ui ai e ngaahi Kautaha Langá.

Ko e langa foki 'i Masilameá 'Atataa na'e fai e kole ki he *PMU* ke nau 'uluaki tanu e halá mo taki e 'uhilá mo e vaí ki ai kamau toki 'alu 'o fakahoko e ngāué pea mo 'omai ha *BOQ (Bill of Quantity)* ke mau toe fakamahu'inga'i 'a e falé. Na'e talamai ke mau 'alu pē 'o fai e ngāué he ka 'ikai 'e to'o ia 'o 'ave ki ha kautaha kehe. Pea kapau 'oku mau poto pea mau takitaha fika'i pē 'ene mahu'inga mo e koloa ki hono fale.

Na'a mau fakamole foki ke toe *hire* mai ha ngaahi senoleita mo ha ngaahi tangikē ke fetuku'aki e vaí ki he ngāué. Ka ko e ngaahi fakamole kehe eni ia na'e 'ikai ke totonu ke mau fua ia 'e mautolu. Pea ko e taimi 'oku 'uha aí 'oku 'ikai toe lava 'o fai ha ngāue ia ki he ngaahi fale ko 'eni 'oku tu'u 'i lotó, a'u mai ki he 'aho ní 'oku te'eki ai pē ke 'i ai ha *BOQ* ia ki he kātoa 'o e ngāue 'oku lolotonga faí.

Ne mau falala tōtu'a ki he fale'i na'a nau 'omai he 'oku mau 'ilo ko e kau mataotao 'eni kuo fili 'e he Pule'angá ke nau fakahoko 'a hono tataki mo tokanga'i 'a e ngāué. Me'apangó kuo fehalaaki 'a e taumu'a ngāué pea tō noa mo 'emau 'amanakí he kuo lahi ange 'a e fakamole ia 'i he patiseti na'e 'omai ke fakahoko'aki 'a e ngāué. Ne a'u ki ha tu'unga kuo mau 'alu 'o nō he ngaahi Kautaha Nō taautahá ke fakakakato 'a e ngāué ka e lava ke fai ha *claim*.

Na'e fai atu ha fakatangi ki he *PMU* ki ha founa ke toe fakalahi mai ai e patiseti mo e 'ikai pē, mo e talamai ko e me'a pē 'eni 'oku tali he Kapineti. Na'e lava foki hono toe fakamhu'inga fo'ou *BOQ* pe ia 'emautolu ki he ngaahi falé. Pea fakahū atu ki he *PMU* pea nau fokotu'utu'u ai 'a e *PMU* 'a e *public consultation* na'e fai ki he *Ancient Tongá* 'i he 'aho 13 māhina ko 'Okatopa 2022. Pea na'e kau heni 'a e konga lahi ko e kau *contractors* ko e kau *local suppliers* pea mo e *PMU* 'o tataki 'e Tatafu Moeaki 'a e fakataha'angá ni. Pea hiki foki mo e ngaahi vitiō 'e Filokalafi 'Akau'ola ko e lēkooti 'o e fakataha na'e faí.

Na'e hua'i atu 'a e lo'imata 'o e kau *contractors* 'i he fakatahá koe'uhí ko e si'i 'a e patiseti ne fika'i 'e he *PMU* ke fakahoko'aki e ngāue. Na'e toe fakahoko mai mo e le'o 'a e taha 'o e kau *local suppliers* meí he *PTH* 'o ne pou pou ki he tangi 'a e kau *contractors* mo ne fakamo'oni ki he mamafa 'a e koloa langá pea mo e 'ikai ke nau lava 'o pule'i 'a e hikihiki 'a e totongi 'a e naunau langá. Na'e me'a pē foki 'a e Palēmia Le'ole'ó *Honourable* Samiu Vaipulu pea pehē ki he *CEO* Le'ole'o 'a e *MOI* Tevita Lavemai.

'I he fakamā'opo'opo 'a e fakatahá na'e fakahoko mai ai 'e Tatafu pea mo e *PMU Team* ke 'oange mu'a ha uike 'e 2 ke nau ngāue ki he ta'efiemālie 'a e kau *contractors*. Kuo 'osi eni 'a e māhina 'e 1 mo e te'eki ai pe ke 'omai ha tali pau. Pea 'oku lahi pe 'a e ngaahi talanoa 'oku 'omai hangē te nau 'omai ha hiki peseti 'e 9 tākaki mai ki he patiseti lolotongá. Pea 'oku a'u mai ki he 'aho ní 'oku te'eki ai pe ke 'omai 'a e fakalahi ko 'eni. Pea ko e peseti 'e 9 ko 'eni 'oku fika'i ia 'o...

<010>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... hangē ko eni 'oku hā atu 'i laló. Fale fungavaká pa'anga 'e hivakilu, liunga 'aki ia e pa'anga 'e 1.9 'o ma'u ai 'a e pa'anga 'e 98hivakilu valumano hiva mano valuafe teau. Fale papa 'ikai ke fungavaká, pa'anga 'e valumano nimaafe liunga 'aki e pa'anga 'e 1.9 'e ma'u ai 'a e hiva mano uafe onongeau nimangofulu. Fale piliki 'ikai ke fungavaká, valumano nimaafe liunga 'aki pa'anga 'e 1.9 ma'u ai 'a e hiva mano uafe onongeau nimangofulu. Kapau 'e hoko 'o mo'oni pea 'ofisiale 'a e peseti 'e 9 'oku talanoa'i he 'ikai pē ke ne lava 'e ia 'o fua 'a e ngaahi fakamolé fakafehoanaki ki he mamafa 'o e koloa langá 'i he ngaahi 'aho ní.

Ko e tēpile eni 'o e ngaahi mahu'inga 'o e ngaahi koloa tefito ki he langá na'e fakahoko ki he ngaahi fale na'e langa 'i he poloseki *Gita* mo Hāloti 'o fakafehoanaki mo e poloseki sūnamí. 'Esitimeti 'i he fale afā 'ia *Gita* mo e fale 'i he sūnamí. Mahu'ingá, *Gita* – 77000 (fitumano fituafe), sūnamí –85000 (valumano nimaafe). Lahi 'o e falé, *Gita* – hiva poini 'e, mita 'e 9.6, mita 'e 4.8 ka 'i he sūnamí mita 'e 7.8 *times* mita 'e 7.2. *Square meter* 'o e falé 'ia *Gita* 46.8, 'i he sūnamí 56.16. Mahu'inga ki he *square meter*. *Gita* pa'anga 'e 1671 (tahaafe onongeau fitutaha), sūnamí pa'anga 'e 1513.53 (tahaafe nimangeau hongofulu mā tolu seniti 'e nimatolu).

Ngaahi koloá. Simá, 'ia *Gita* pa'anga 'e 18 tangai simá, sūnamí pa'anga 'e 41. Piliki 'inisi valú, 'ia *Gita* pa'anga 'e 2, sūnamí pa'anga 'e 4.60. Piliki 'inisi ono, 'i he *Gita* pa'anga 'e 1.80, sūnamí pa'anga 'e 3.60. Papa 3x2, *Gita* pa'anga 'e 23.23, sūnamí pa'anga 'e 65. Papa 4x2, 'i he *Gita* pa'anga 'e 30.97, sūnamí pa'anga 'e 82. Papa 6x2 'i he *Gita* pa'anga 'e 55, sūnamí pa'anga 'e 131. Papa 8x2, 'ia *Gita* pa'anga 'e 61.94, sūnamí pa'anga 'e 163.

Ko e tēpile ‘oku hā atu ‘i ‘olungá ‘oku ‘asi ai na’e sai ange ‘a e totongi ia ‘i he ngaahi fale na’e langa ‘ia *Gita* mo Hālotí pea toe ma’ama’a ange ‘a e totongi ‘o e ngaahi koloá fakafehoanaki mo e totongi ‘i he sūnamí. ‘Oku ma’olunga ange ‘ene totongi ia ‘a’ana kae mamafa ange ‘a e totongi ia ‘o e koloá he ‘aho ní.

Ko ia ‘oku makatu’unga ‘emau tangi atu ki he Feitu’u na mo ho Fale ‘eikí koe’uhí ko e kehekehe lahi ‘a e totongi ‘o e ngaahi koloá he ‘aho ko ē mo e taimi ni. Ka ko e ‘esitimeti ‘o e fale sūnamí ‘oku meimei tatau pe ia mo e fale na’e langa he fakatamaki ko *Gita* mo Hālotí, hili ko iá ‘oku meimei liunga ua mo tolu ‘o e mahu’inga ia ‘o e koloá he ‘aho ní. Na’a mau fakakaukau leva ke kole ki ha ‘enisinia mo ha *qualified quantity surveyor* tau’atāina ‘i tu’a ke na fika’i angé ‘a e mahu’inga totonu ‘o e fale sūnamí. Pea na’a na to’o mai ai e fale fungavaka ke makatu’unga mei ai ‘ena ngāue pea ko e ola ‘ena ‘ena ngāue ‘oku fakahū fakataha atu mo e tohi ni.

Ko ia ai ‘oku ‘i ai ‘a e tāla’a mo e fifili pe na’e anga fēfē hono fika’i ‘e he kau mataotao ‘i he *PMU* ‘a e patiseti ke fakahoko’aki ‘a e poloseki sūnamí. Fakatatau ki he fale’i ‘a e ‘enisiniá mo e *quantity surveyor* ko e fale fungavaká ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga Tonga ‘e 186300 (tahakilu valumano onoafe tolungeau). Pea ko e fale papa mo e pilikí ‘oku ikai ke fungavaká ‘oku totonu ke 152000 (tahakilu nimamano uaafe). Pea ko e ...

<002>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ...Fakaikiiki ‘oku hā atu ‘i he ngaahi *excel files* ‘oku fakahū fakataha atu mo e tohi ni. Ko e mo’oni e mo’oni na’e talamai ko hono fakaivia eni ‘a e fanga ki’i kautaha iiki ke nau mo’ui ta koā ia ko hono taki atu eni kinautolu ki Makeke pea fekau ke mau puna ai hūfanga he fakatapu.

‘Oku ‘oatu ‘a e tohi Tangi ni ki ho Fale ‘Eiki fakataha mo e pou pou ‘a e ngaahi kautaha ‘e 28 kuo nau fakamo’oni ‘i loto tau’atāina ‘i he tohi ni *refer* ki he *sign sheet* koe’uhí ko ‘enau ta’efiemālie ki he Patiseti lolotonga ‘oku fakalele’aki ‘a e ngāue. ‘Oku mau fokotu’u atu foki ki he Feitu’u na mo e Fale ‘Eiki na ke ngāue’aki ‘a e totongi kuo ‘omai ‘e he ‘enisinia mo e *QS* kae lava ‘o totongi homau ngaahi mo’ua mo faka’osi ‘a e ngaahi fale *tsunami*.

‘Oku mau ‘amanaki lelei atu ki ha ola ‘o ha ngāue ‘e fakahoko ‘e ho Fale ‘Eiki na felāve’i mo e Tohi Tangi ni faka’apa’apa

Fakamo’oni Sione M. Lauaki Ngata Palesiteni Le’ole’o Tonga *National Construction Association* pea mo e toko 28 kehe mālō ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Sea kole atu pē mu’a ke tukuhifo ki he Komiti Kakato kapau lotolelei e Feitu’una mālō Sea.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni. ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: Kole atu pē Sea mahino pē ‘e fakafoki mai ki he Pule’anga kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi poini kehe ka tau toki ō ‘o feme’a’aki ki ai he Komiti Kakato ka ‘ikai pea tuku

mai ki he Pule'anga hangē ko ē ko e angamaheni ke fai ha sio ki ai mo nautolu ko ē 'oku nau fiema'u e ngaahi tali, kapau 'oku fie laumālie lelei pē ki ai 'a e Fale ni, ka 'ikai sai pē mo e Komiti Kakato ia mālō Sea.

Eiki Sea: Me'a mai Hou'eiki.

Fokotu'u ki ha Tu'utu'uni faka-Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 8/2022 pea toki tuku ki he Pule'anga

Lord Tu'ivakanō: Mālō Sea na'e fakakaukau pē 'i he lotu lelei na'e fai 'e he Minisitā 'oku tu'u ai e fo'i 'ofa pea ko e faka'amu ia ke ai pē *Resolution* pea tuku atu ki he Pule'anga pea mou manatu'i e fo'i lotu lelei na'e fai he Minisitā ko e 'ofa pea kapau te mou anga'ofa ke tali 'a e me'a ko eni he 'oku 'i ai pē 'a e pa'anga. Mahalo na'a tau tali pē he Tali Folofola 'oku lahi pē pa'anga ia ka fakalelei'i eni kuo ma'u e Kilisimasi lelei 'a e kau langa, he ko e 'osi eni ko ē 'aho ko e takai ko ē silini ko ia 'oku toe foki mai pē ki ho'omou kato homou tukupau homou tānaki tukupau 'oku fai, ko hono fakaivia pē kinautolu 'oku fakaivia mo e 'ekonōmika fakaivia ai pē mo e Pule'anga, pea ko u tui te tau ma'u e Kilisimasi lelei. 'Ai, ko e lotu lelei na'e fai 'e he Minisitā 'Eiki Palēmia pea 'i he fo'i laumālie ko ia ko u faka'amu pē kapau te mou fakataha pea mou foki mai ko ē he 2:00 tali lelei pea tau mātuku tau Kilisimasi lelei mālō.

Lahi ngaahi me'a ia ke alea'i mo e Pule'anga fekau'aki mo e totongi ngaahi langa fale koe'uhi ko e hiki totongi koloa

Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Ko e tuku mai ki he Pule'anga 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'e tali. Ko e me'a pē 'e fakahoko atu Sea 'oku pēseti 'e 9 na'e talanoa ki ai na'e tali ia he Pule'anga 'i 'Okatopa 20. Ko e 'uhinga ia ko e fakatokanga'i he Pule'anga 'a e hiki ko eni e totongi e koloa pē ko e *inflation* pea na'e tali ai ke 'ai e pēseti 'e 9 fakalukufua e ngaahi totongi 'o e ngaahi langa fale. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē liunga 1.09 ko e *increase* 'aki 'a e pēseti 'e 9 'oku 'ikai ko ha fo'i 'ai noa'ia ka ko e 'uhinga pē ia ko e *amount* fo'ou ia hono hiki 'aki e pēseti 'e 9 ko e 'uhinga pē ko 'etau faka'atu'i ko e hikihiki ko ē 'a e koloa Sea. 'Oku lahi e ngaahi me'a ia hē 'e ala fai hano alea'i 'o'ona ka ko e me'a ko ē ki he pehē atu te mau tali 'oku ou tui 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia he 'oku pau ke fou ia he founa e *procurement*. Ko e Lao na'e tali he Fale ni. 'A ia ko e pēseti 'e 9 na'e hoko ia ko e *variation* ia ki he *contract* 1 ko e 'uhinga ko e fakatokanga'i e Pule'anga ko e hikihiki ko ē 'a e koloa. Ko e 'ai mai ke 180000 'a e Fale 'o kapau te mou sio 'i Pātangata ki'i fale hiki ai 1 kilu 8 mano ia. Ki'i fakavalevale ia Sea ...

Kole tukupau Tohi Tangi ke alea'i he Komiti Kakato

Māteni Tapueluelu: Sea kātaki lahi e fanga ki'i me'a ke fakatonutonu he me'a tapu pē mo e 'Eiki Palēmia Sea. 'Oku ou kole atu au ia ke poupuu tukupau mu'a ki he Komiti Kakato Sea ko e 'uhinga kae toki fai 'a e tu'utu'uni ko u tui 'e vave pē ko u poupuu atu ke tukupau Sea mālō.

Lord Tu'ivakanō: Sea 'oku toe lōloa 'a e me'a ko e toe me'a 'a e Palēmia, ko u talaatu pē 'Eiki Palēmia kapau te ke 'alu 'o lau 'a e Matiu 12 veesi 34 'a e hako 'o e ngata fekai 'e fēfē homou fa'a lea lelei ka 'oku mou kovi pē...

<007>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu'ivakanō : ...he 'oku lea 'a e ngutu mei he me'a lahi 'oku 'i homou loto. Ka ko ia Sea 'oku ou poupou tukuhifo ki he Kōmiti Kakato kae tuku ā e 'ai lelei ka tau 'alu atu ki he me'a 'oku tau ..

'Eiki Palēmia : 'Oku lelei pē ia pea u fakamālō atu pē ko hai 'a e hako na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele na'a ko e kau tama ia na'e fai mai e faitohi kae tuku mai kia mautolu. Mālō Sea. Poupou atu kapau 'oku fiema'u ke fai ha feme'a'aki ai pea tuku...

Lord Tu'ivakanō : Sea ko e faka'ilonga ia 'a e me'a totonu 'oku 'i he fo'i mafu ko ē 'o e tēpile ko ē pea 'e 'ikai ke lava ke solova 'a e me'a 'a e palopalema ia ko ia. Ko hono solova'anga pē, tuku ho'omou loto mo homou laumālie ki he Laumālie Ma'oni'oni ko ia te ne 'oatu kiate kimoutolu 'a e lea lelei. Ko e fakafonu 'aki kimoutolu 'a e 'ulungaanga fo'ou, taumu'a fo'ou mo e tō'onga fo'ou. Pea kapau 'e pehē mou 'ofa mai he ko e fakaivia eni e fanga ki'i kakai ko ē 'oku mou pehē *don't leave one behind* 'e 'ikai ke toe tu'u. He ē ko e me'a ia 'oku mou malanga'i mai. Sai, 'ai ā e me'a ko ena ka 'oku ou kole atu pē Sea ko u poupou tuku hifo ā ki he Kōmiti Kakato.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea ka ko e ki'i pa'anga ko eni 'oku fai'aki e fakamole Sea ko e pa'anga ia 'a e kakai kehe ko e tukuhau ia 'a e kakai kehe pea 'oku pau ke tau fai 'i he founa tatau pē. Ko e pa'anga eni tokoni mei he *World Bank* mo e *ADB* pau ke tau fou he founa. 'Oku 'ikai ke me'a ia 'a e motu'a ni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia e motu'a ni ke u 'io atu ai ki he Fale ni Sea. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fakahoko atu na'a ku loi au 'i Fale ni 'o pehē atu te u tali. Ko e me'a ia 'a e taha kehe pea 'oku 'i ai e founa kehe fakalao ia ke fou ai. Mālō Sea ka 'oku ou poupou atu ke tukuhifo ā ke fai ha feme'a'aki ai. Mālō Sea.

Lord Tu'ivakanō : Mālō Sea he kapau pē he ko e totongi pa'anga tokoni ko ē 'a e *World Bank* mo e *ADB* mo e *donor partners* ko e 'omai ko e *tsunami*. Na'e tō e *tsunami* pea ko e 'omai e me'a ke fai'aki e langa. Ko e langa 'a e fonua ko e langa ki he kakai masiva. Pea ko ia Sea kae tukuhifo ā ki lalo ki he Kōmiti Kakato Sea kole atu. Mālō.

'Eiki Palēmia : Mo'oni 'aupito pē ia ko e 'omai e pa'anga ke langa kae langa he founa 'oku tau 'osi tali pē he Fale ni Sea. Pea tukuhifo ā kapau ko e laumālie ia 'o e Hou'eiki Mēmipa pea 'omai ke tau pōtalanoa ki ai ke fai ha feme'a'aki 'a e Kōmiti Kakato. Mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali tukuhifo Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti he fokotu'u. Ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo e 'asenita fika 4 ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka,, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 10.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali e fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a 'Eiki Nōpele Fohe, Veivosā Taka. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 2.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he fika 5 ‘etau ‘asenita ko e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi fakahū mai ‘aki e fakamatala.

Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue 2021/2022

Kalake Tēpile :

Potungāue Ngoue Me’atokoni & Vaotātā

‘Aho 31 ‘Okatopa, 2022.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa

Fakatatau ki he Tu'utu'uni Kapineti Fika 870 ‘o e ‘aho 20 ‘Okatopa 2022 ‘oku ou fiefia ke fakahū atu ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue Me’atokoni & Vao’akau ki he ta’u fakapa’anga 2021/2022.

‘Oku ‘oatu heni ‘a e fo’i tatau ‘e 30 ‘o e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue Me’atokoni & Vao’akau ki he ta’u fakapa’anga 2021/2022.

Faka'apa'apa atu

Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngoue me’atokoni & Vao’akau.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

Fakama’ala’ala he Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Fale ni kae 'atā ke fakahoko atu ‘a e Lipooti ko eni 'Eiki Sea ‘oku mahino...

<008>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Ngoue: ... mei he lipooti ko eni ‘oku fu’u lahi ‘aupito ka te u feinga pē ke u fakanounou atu kae, ka u toki tali fahu’i ai pē. Ko e fa’ahi ta’u ko eni 'Eiki Sea ko e fa’ahi ta’u ia na’e hoko kamata mei he mo’ungaafi ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole pē 'Eiki Nōpele tapu pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eikí kuo tau 'osi pālōti ke tukuhifo ki lalo pea ko u kole atu ki he Feitu'u na tukuhifo mu'a pea me'a ai e 'Eiki Nōpele pea toki fai ai pē tali fehu'i ke mea'i 'Eiki Sea uike kuo 'osi me'a ko ē na'e me'a atu ki ai e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai mo'oni ia. Lahi hono maumau'i 'o e Fale 'Eiki 'Eiki Sea tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ki ai e feme'a'akí pea tau hokohoko atu 'Eiki Sea. Pau ke me'a e 'Eiki Nōpele 'a e Minisitā Ngoue he taimi ni 'e lahi e ngaahi fehu'i pea kapau 'oku toe 'ohifo ki he Komiti Kakato ko e me'a tatau pē 'ai ke tu'o taha pē 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ... 'oku ke tokanga mai ko ā ki he'etau ngāue pē 'oku ke 'ikai ke ke fu'u tokanga mai e Feitu'una ki he'etau ...

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele 'oku ou lolotonga lau 'e au e lipooti 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai ho fokotu'u ka tau hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: Kuo 'osi pālōti'i ke tukuhifo ki lalo pea toki me'a 'a e 'Eiki Nōpele, 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue 'i ai pea hoko atu ai pē 'etau ngāue 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku te'eki ai ke tau pālōti 'oku 'i ai ha poupou ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele? Poupou?

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'ai pē ā ke fakanounou ko 'ene poupou pē ha taha pea tukuhifo. 'Oku tau hangē Fale ni ia ha Fale ko ē ha toe fakahinohino me'a fo'ou. Ko 'etau poupou pē tukuhifo ka tau hoko atu e ngāue.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku pau ke u muimui pē ki he'etau Tohi Tu'utu'uni kapau ko e fokotu'u ē 'oku laumalie lelei ki ai e 'Eiki Nōpele pea mou fokotu'u mai ke liliu 'etau Tohi Tu'utu'uni pea tukukehe kuo fakahoko e ngāue ko ia 'oku pau pē ke tau fou he founa.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: Pē ko e pālōti.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole pē Feitu'u na ē. Na'e lahi e me'a he uike kuo 'osí faitu'utu'uni pē Feitu'u na ia 'ikai faitu'utu'uni e Fale ni ia. Pea 'oku fakatokanga'i he Hou'eikí. Pea ko u kole atu ki he Feitu'u na tukuhifo ka tau hoko atu mu'a 'oua 'e 'ai ke tau pēhē ke ai ha taha 'oku 'i ai hano loto he Fale ni pea liliú fai 'aki pē 'a e tu'utu'uni fakapotopoto e Feitu'u na ka tau hoko atu.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga, mālō e laumalie me'a 'a e Sea he pongipongi ni. 'Io hangē pē ko ena Sea 'oku mo feme'a'akí kae mahalo pē hangē ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele he 'oku hangehangē ko ē 'oku tōtō mai e Minisitā ia ke ne hangē pē ko e ngaahi angamaheni ko eni ke ne fu'u 'omai 'ene ka ko eni na'e me'a mai pē 'omai to'o konga lalahi mai pē. Ka 'oku hangē pē ko ho'o me'a 'oku 'i ai e tu'uu'uni ke 'osi ko ē pea fakama'ala'ala mai he Minisitā ko ia 'a eni ko ē 'oku lotonga

me'a mai me'a mai pē koe Minisitā Ngoue ko ena ko e lipooti ena ka 'oku 'i ai ha'amou fehu'i pea, 'o toki 'omai ka tau hoko atu ki he ko ia mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko ho'o lipooti eni ke fie faka'osi ho'o taimi na'e tuku atu he kamata pē 'oku ke tali lelei pē foktu'u mei he Hou'eiki Nōpele ke tukuhifo?

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'Eiki Sea. Tukuhifo ā ia ki he Komiti Kakato mālō.

Pālōti'i 'o tali tukuhifo Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngoue ke alea'i he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake tau pālōti ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u ke tukuhifo e lipooti ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, *Dulcie Elaine* Tei, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 19.

Fakama'ala'ala ki he ngaahi mafai e Sea kuo 'osi to'o ia he ngaahi liliu ne fakahoko ki he Tohi Tu'utu'uni

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato. Kimu'a pea liliu e Falé ki he Komiti Kakatō ko u fie fakama'ala'ala atu pē me'a na'e hoko kimu'a 'i he, 'i he'eku foki mai he 2017. Na'e liliu 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a ia ko e ngaahi mafai 'oku anga ki ai e Sea Mālōlō ko eni e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u kuo 'osi to'o ia 'e he Fale ni pē pea na'e 'i he mafai ko ia na'e 'i he kuo hilí nau lava pē au 'o tu'utu'uni 'iate au ko e Sea Fale Alea...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

'Eiki Sea: ... ki ai. Ka 'i he 'aho ní 'oku ha'iha'isia 'eku ngaahi mafai 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni 'o hangē ko e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki pea mo hono tukuhifo 'o e ngaahi ngāue ki he Kōmiti Kakato. Kuo pau pe ke fou 'i he pālōti e Falé, 'a ia kapau 'oku mou ongo'i 'oku, fiema'u kei liliu e me'a ko iá pea mou fokotu'u mai ke liliu 'etau Tohi Tu'utu'uni ka u lava 'o tali ui ki he'etau tohi tu'utu'uni. 'E 'ikai ke 'ai noa'ia pe founa ngāue e Falé ni, pau pe ke muimui he tau tu'utu'uni ko e founa fakalao pe ia Hou'eiki.

'I he 2017 pea toe fili pē au 'o foki mai 'i he konga faka'osi 'o e 2021. 'Oku kei tatau pe tau tohi tu'utu'uni 'o a'u mai ki he 'ahó ni. 'A ia ko 'eku lau nounou pe ia Hou'eiki ki he me'a ko eni he 'oku hangehangē 'oku tau talanoa'i pe ki he taimi kotoa pē 'oku fai ai pālōti ke tukuhifo ha ngāue ki he Kōmiti Kakatō. Hou'eiki tau liliu 'o Kōmiti Kakato. **Liliu 'o Komiti Kakato**

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he ‘Eiki Palēmiá, fakatapu atu ki he Hou’eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā e Hou’eiki e fonuá. Fakatapu atu ki he Fakafofonga e kakaí, kae ‘uma’ā kau ngāué, fakatapu atu ki he kakai e fonuá ‘oku nau me’a mai he ngaluopé.

Hou’eiki mālō ho’omou laumālie he’ikai ke u toe fakalōloa, tau kamata ‘e tau ngāué. Ki’i kamata he tohi tangi ē, me’a mai, ‘io ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Alea’i Tohi Tangi fika 8/2022

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea, fakatapu atu ki he Palēmiá mo e kau Minisitā. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi pea mo e Tēpile ‘a e Hou’eiki. Fakatapu atu heni ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘i Fale Aleá ni.

Sea kole pe mu’a ha ki’i taimi fe’unga ke u lava ke u fakama’ala’ala atu ‘a e tu’u ‘a e Pule’angá ki he tohi tangi ko ení, koe’uhí ke lava ke ne kinikini atu ha vaa’i hala ke toe mahino ange.

Fakama’ala’ala ki he polokalama ngāue langa hili fakatamaki ‘i Sanuali

Sea ‘i he langa ko eni ko ē ‘a e sūnamí, fe’unga ia mo e fale ‘e 268, ‘u fale ko eni ‘oku langa fo’ou ‘oku vahevahe ia ‘i he ‘ū fale ko ena ‘oku ‘asi mai ‘i he tohi tangi. Na’e ‘i ai e fakakaukau ‘a e Pule’angá ke tu’uaki ‘a e ngaahi langa ko ení ki he ngaahi Kautaha Likí. Pea na’e ‘ikai ke toe kau mai kiai ‘a e ngaahi kautaha ia ‘oku lalahi ange pea mo ha ngaahi kautaha mei muli. Ka na’e fakaivia, feinga e Potungāué ke fakaivia ha fanga ki’i kautaha Tonga ‘oku nau fie langa.

Ne ‘ikai ke toe fai hano fu’u sivi ‘o e ngaahi kautaha ko ení ‘o a’u ki he malu’i fakapangikē ‘oku anga maheni ‘i he ngaahi konitulekí. Ka e fakangofua pe kinatolu ‘aki honau taukeí ke nau ōmai ‘o fakalele ‘a e ngaahi langa ko ení. Na’e ‘i ai pe pea hono taimi tēpile ke ‘osi ki ai ‘a e ngāué he koe’uhí ko e ‘amanaki e ‘a e langa ia ko ení Sea ‘oku ‘ikai ko ‘etau fe’auhi langa ka ko e langa ma’á e ngaahi fale ‘o e kakai na’e uesia ‘i he sūnami ko eni na’e toki tō.

Na’e lava atu ‘a e motu’á ni he ‘aho Tu’apulelulú ‘o fakataha pea mo e kau *contractor* ko ení ko e konga pe foki eni Sea. Pea ‘oku tonu ke mahino ‘aupito ‘i he Fale ni ‘oku si’isi’i e peseti ‘e 30 ‘a e ngaahi fale kuo ‘osi konituleki ‘oku nau *sign* mai ‘i he tohi tangi ko ení.

Ko e toko 28 ko ení ‘oku lolotonga ‘osi konituleki ai ‘a e fale ‘e 140 tupu Sea. Pea ‘oku ‘i ai ‘o e konga lahi ‘o e ngaahi kautaha ko ení ‘oku nau kei ngāue pe kinautolu ia ‘oku ‘ika ke nau toe kau nautolu he ongo tohi tangi ko ení. Ka ‘oku hanga ‘e he tohi tangi ko ení Sea ‘o hulu’i mai e ongo me’a lalahi. Pea ‘oku ou kole pē ke hangē ko e me’a na’e lave ki ai e ‘Eiki Palēmiá ke tuku mai mu’a e me’á ni ke ‘omai ki he Pule’angá. Ka te u ‘oatu ‘a e me’a ‘okú ne hulu’i mai ‘i he tohi tangi ko ení.

‘Uluaki Sea ko e tohi tangi eni ‘a e ngaahi Kautaha ‘oku nau faingata’a’ia. ‘Oku nau faingata’a’ia fakapa’anga koe’uhí ‘oku ‘ikai fe’unga e pa’anga ‘oku ‘oange kiate kinautolú pea mo ‘enau ‘amanaki ki he langa ‘o e fale ko ení.

‘I he tafa’aki ‘e tahá Sea ‘oku tu’u fehangahangai pe ia pea mo e ngaahi kautaha ...

<010>

Taimi: 1110 – 1115

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: ... peseti ‘e 75 ‘oku nau ngāue pe kinautolu ia. ‘A ia ‘okú ne ‘omai leva ‘e ia ‘a e fo’i ‘īmisi ‘oku kehe ‘aupito. Ko hai te tau tui ki ai? Te tau tui ki he peseti ‘e 30 mo e si’isi’i he peseti ‘e 30 pē te tau tui ki he peseti ‘e 60 ‘a eni ‘oku nau kei ngāue pē?

Sea, ‘oku ‘ikai ke u loto ke ‘ohake ‘a e ngaahi mata’ifika ko ení he ‘oku ‘ikai ke u loto ke hoko ‘a e me’á ni ko ha me’a ‘oku ‘ikai ke fiemālie ai e kakai e fonuá. Ka ‘oku ou tui ‘aupito ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Tongatapu. Ko ‘ofa, ko ‘ofa ko e me’a ia te tau iku ki ai.

Ko e me’a hono 2 Sea ‘oku tuhu’i mai ko ē ‘e he tohi tangí, ‘oku ‘ilonga ‘aupito ai ‘a e feinga ‘a e pule’angá ke ne fakaivia ‘a e ngaahi kautaha ko ení. Pea fai hono feinga atu ke fai e falala kiate kinautolu ka ‘oku ‘i ai e ngaahi tōnounou ‘oku ‘asi mai ia ai. He ‘oku ‘i ai hono ngaahi ‘elemēniti ‘ona ‘o e langá ‘oku ‘ilo’i ia ‘e he tokolahi kotoa pē ‘i he va’a ko ení he *industry* ko ení pe ko e *sector* ko ení. Kuopau ke mateuteu ‘a e tokotaha ko ē ‘okú ne fakalele langá, ‘uluakí ia.

Ko hono uá

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakamolmole ko e ‘uhí ko ‘etau taimí ē, tau ki’i mālōlō miniti 15.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: Mālō Sea, toe ‘omai pe mu’a ha ki’i taimi

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<010>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakatō. (*Lord Tu’ilakepa*)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Mālō homou ma’u ki he ho’atā pongipongi ko ení. Hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’í, tau hoko atu ‘etau feme’a’akí he tohi tangí. Ka koe’uhí ko e miniti ko ení ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, hoko atu Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ho’o me’a ki he lipootí, ki he tohi tangi ko ení. Me’a mai.

Mahino faingata’a’ia ngaahi kautaha fai tohitangi hono leva’i lelei ngāue langa

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tapu atu Sea pea mo e Falé. Sea nau ngata ‘anenai Sea ‘i he mahino ko eni ‘oku peseti ‘e 33, fakamo’oni mai ‘i he tohi tangi ko ení pea ko e toengá ‘oku nau kei ngāue pē kinautolu ia.

Na’e lava atu e motu’á ni ‘o fakataha mo e kau tohi tangí ‘i he ho’atā Tu’apulelulú pea ma’u mai ai ‘a e ngaahi *information* pē mei he kau tama ko ē na’e lava mai ki he fakatahá. Ko e kautaha ia ‘e taha na’a nau langa e fo’i fale ‘e ua pea ‘oku ma’u ‘enau *net profit* ko e pa’anga ‘e \$30000 ki he fo’i fale ‘e taha. Ko e kautaha ia ‘e taha, ma’u ‘ene tupu ‘oku ofi mo ia, ‘oku toe laka pē mo ia ‘i he 20000 ki he fo’i fale ‘e taha. ‘I ai leva pea mo e fanga ki’i kautaha ‘oku

‘ikai ke ‘asi mai ‘oku nau mole ka ‘oku fetōkaki ia ‘i he pa’anga ‘e 3000 ki he pa’anga ‘e 15000 tupu ‘i he ki’i fo’i fale ‘e taha.

Sea hangē ko e me’a na’a ku ‘uluaki lave ki ai, ko e ngaahi kautaha ko eni ‘oku nau ha’u ‘oku nau kehekehe ‘aupito. Tau *fix* e fo’i *price* ‘o ‘oatu ki he kakai ‘oku nau fakalele ‘a e ngāue kehekehe ‘aupito. Ko ia ‘ikai ke u loto ke u fu’u ala loloto ki he me’a ko ia Sea he ko e taumu’a foki ia ‘o e polokalama ko eni ko hono fakaivia ‘a kinautolu ke ‘osi ange ‘a e polokalama ko eni ‘oku nau hoko ko ha ngaahi kautaha ofi hake hangē ko e Puloka *Construction* pe ko e *Oregon* mo e hā fua ke lava ke nau hikihiki ai ki ‘olunga.

Mahalo ko e *lesson learnt* ‘oku ‘asi mai ko e, ko e fiema’u ke ako’i ‘a e *construction management*. Me’a lahi ia ‘oku tonu ke, ke fakahoko ki he ngaahi kautaha ko eni ‘oku nau faingata’a’ia. ‘I he’eku sio ‘i he tohi tangi ni Sea ko e ...

<002>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...issue ‘asi mai ‘i ai ‘oku nau faingata’a’ia, pea ko e faingata’a’ia ko ia Sea ‘oku kau ‘a e ‘ilo ki he *construction management* ‘i he me’a ‘oku totonu ke fai ai hono ako’i pea mo ha teuteu ke fai ki ai, pea kau foki mo e me’a ko ia ‘i ha me’afua mo ha me’afili ‘a e potungāue ki ha ngaahi kautaha ‘e hoko atu.

Lord Tu’ivakanō: Sea ki’i fakatonutonu atu pē ki he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘Eiki Nōpele Tongatapu Fika 2.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Komiti Kakato. Sea ko e fakamanatu pē ki he Minisitā koe’uhī he ko e me’a ko eni na’a ku fakafehu’ia koepea u talaatu ko e me’a ko eni ‘e toe hoko. Ko e ngaahi kautaha ko ‘eni na’a mou fili, na’a ke me’a heni na’a mou sivilivi’i e ngaahi fanga ki’i kautaha ko eni pea kuo mou falala ko nautolu te nau faka’osi e ngāue, pea ko ia na’a mou tuku ai homou falala ki he fanga ki’i kautaha ko eni, kuo ke talamai ‘e koe e me’a kehe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu’ivakanō: ‘I he ‘aho ni na’a ke toki pehē mai pē ne ‘ikai toe fu’u sivi’i.

Sea Komiti Kakato: Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu ko e fakatonutonu ki’i me’a hifo. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai Sea na’e foaki ‘a e langa ko eni ki ha taha pē ‘e ma’u mai ha’ane lesisita langa, pea na’e mahino ‘aupito pē ia.

Lord Tu’ivakanō: ‘Oku ‘ikai ko ha fakatonutonu eni ia.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ‘Eiki Nōpele ko ‘ene fakatonutonu mai e me’a ‘a e Feitu’u na ‘uhī pē ko e me’a ‘a e Feitu’u na.

Lord Tu'ivakanō: Ka ko 'eku fakatonutonu 'a'aku he ko 'ene lea na'e fai 'i he Fale ko eni 'a ia 'oku loi ia ko fē sivilisi'i na'e fai.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele. Te u ta'ofi leva he 'ikai ke toe fai ha feme'a'aki he me'a ko ia ē me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e me'a ia ko ē ke mahino he 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi kautaha 'oku nau kei hoko atu 'a e ngāue ko eni 'a e Pule'anga, pea ko kinautolu ko eni ko ē 'oku 'omai ko ē Tohi Tangi Sea 'oku 'i ai 'a e loto hangamālie 'a e motu'a ni ia kiate kinautolu pea ko e ia na'e hangē na'e kole atu 'e he 'Eiki Palēmia ke tuku mai mu'a ke toe fai ha sio ki ai. Ko u palōmesi atu Sea ko u toki sio eni 'a'aku he Tohi Tangi 'i Fale Alea ni, pea ko u faka'amu ke toe foki mai e me'a ko ia ke 'ilo ki ai e motu'a ni pea lava ke fai ha sio mo ha pōtalanoa fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni.

Ko e ngaahi mata'ifika ko eni 'oku 'asi mai Sea ko u tui mahalo 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia he 'oku nau 'omai pē 'asi mai ai mo e pa'anga 'e 2,600 ki he *square meter*. Kaikehe Sea ko e ngaahi me'a ko ia tuku mai ha faingamālie 'a e potungāue fai ha sio ki ai mo e ngaahi kautaha fai ha talanoa mahino pea lava ke fakalelei'i 'a e me'a ko eni. 'Oku fiefia pē motu'a ni ke hoko atu tali ha ngaahi fehu'i fekau'aki pea mo e Tohi Tangi mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io mālō me'a mai Tongatapu 1. 'Osi pē pea hoko mai e 'Eiki Palēmia fakamolemole.

Fokotu'u ke fai ha ngāue Pule'anga ki he Tohi Tangi fika 8/2022

Tevita Puloka: Tapu pē pea mo e Sea tapu ki he fakataha 'Eiki. Sea ko u tui kuo mahino e Tohi Tangi ko eni mo e me'a 'oku tangi ki ai 'a e ngaahi kautaha ko eni pea mo hono 'uhingá pea 'oku nau 'omai fakataha mo 'enau fakamo'oni, fakatekinikale ke fakamo'oni'i'aki 'enau tangi. 'A ia 'oku mahino pē pea makatu'unga ko e si'isi'i 'o 'ikai fe'unga 'a e totongi na'e hanga 'e he Pule'anga 'o 'oatu 'o 'ofa atu 'aki kia nautolu ke langa'aki e ngaahi fale ko eni. Kehekehe foki 'a e founga ko eni, pea ko e founga pē eni na'e ngāue'aki 'i he langa ko ē 'o *Gita* pea mo Hāloti. Na'e hanga he Pule'anga mo e Pule'anga ko ia mo e fakakaukau tatau pē ko e fakalēsisita'i 'a e fanga ki'i kautaha langa iiki mo fo'ou. Ko e lahi e fanga ki'i kautaha langa ko eni ko e kau tufunga na'a nau ngāue he ngaahi kautaha lalahi. Sea ko 'eku fakahoko atu ko e tu'u 'a e motu'a ni 'o fakahoko 'a e fakahoha'a ko eni ko e Fakafofonga Fale Alea au, ka 'i he taimi tatau 'o hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku ou kau 'i he ngaahi kautaha langa lalahi. Ko e motu'a ni 'oku Palesiteni 'i he Kautaha 'a e Naahi Kautaha Langa Lalahi 'a ia 'oku kehe ia mei he fanga ki'i kautaha ko eni ko e *association* ko eni 'oku nau tohi tangi ko eni ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Tevita Puloka : .. na'e toki fokotu'u ia 'e he Pule'anga ko eni 'a ia na'a nau fai ko eni 'a e langa 'o *Gita* mo Haloti. Ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni, he ko e founga ko ia na'e fai 'e he Pule'anga ko iá pea muimui atu ai e Pule'anga ko eni. Na'a ku 'osi fakahoha'a pē heni ki he Pule'anga ko eni 'i hoku fatongia ko e Sea 'o e Kōmiti Sosiale 'i he 'uluaki fakataha na'e fai, makatu'unga 'oku mou hanga 'o fokotu'u atu 'a e totongi pē ko e mahu'inga ko ē ke fai'aki e langa. Te mou kaungā fua kavenga fakataha mo e ngaahi kautaha ko eni 'o

kehe ia ‘o kapau na’a mou tala mahu’inga e ngāue tau’atāina ki ha ngaahi kautaha ‘a ia ‘e fai ai hono sivilisi’i. Pea kapau ‘oku ngāue’aki ‘a e me’asivi ‘a e Pangikē ‘a Māmani, kuo ‘osi mahino ‘aupito pē ia. He ‘ikai ke paasi pē *qualify* ‘a e ngaahi kautaha langa ia ko eni ke nau fakahoko e ngāue ko ia. Ko e fanga ki’i fale tatau pē eni na’e langa ‘i Niuatoputapu ‘i he 2012 ‘i he hake ko ia ‘a e *tsunami* ai he 2009.

Na’e fou e ngāue ko ia ia ‘i he Tu’utu’uni Ngāue pē ko e *Procurement* ‘a e Pangikē ‘a Māmani pea na’e tala mahu’inga fakavaha’apule’anga ia. Na’e ‘i ai ‘a e kautaha ‘i Tonga ni na’e lava ke *partnership* mo e kautaha mei muli ‘o ne ma’u ‘a e ngāue ko ia, ke ne fakakakato ‘a hono, ‘a e ngaahi fiema’u sivilisi’i ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki. Ko e langa ko ē e fanga ki’i fale ‘oku faingofua ia, pea ‘oku tokolahi pē ‘a e tu’unga mātu’a tufunga ‘i Tonga ni te nau lava ‘o to’o e hamala mo e fa’ó ‘o tuki ‘o langa e fale. Ko e me’a ia na’e hoko ‘i he langa ko eni, ‘a langa ‘a *Gita* pea mo Haloti.

Ko e me’a ko eni ‘oku fakamo’oni’i mai ‘e he Tohi Tangi ko eni, ‘a eni na’a nau hanga ‘o fai ‘a e fo’i ngāue pē ko e *exercise* ‘o nau ‘omai *rate per saquare meter* pa’anga ‘e fiha ki he fo’i sikuea mita ‘e taha tapafā. Kuo ma’u ‘o fakafehoanaki mo e langa ko ē ‘o *Gita* pea mo Hālōti, laka ange e totongi ia he langa ko ia ‘o *Gita* mo Haloti, ‘i he mahu’inga ko eni. ‘I he taimi tatau ‘oku nau toe ‘omai e fakamo’oni ‘a e hiki ‘a e koloa. Tukuange ange pē ‘a e hiki *inflation* ko ē *normal* ko e hiki ‘o e koloa ia na’e ‘alu lahi ki ‘olunga heni ‘i he kamata ko ena ‘a e tau ko ena ‘o ‘alu ai ki ‘olunga e totongi ‘o e loló pea lave’i ia ‘e he motu’a ni ‘oku fu’u ma’olunga ‘aupito ‘a e feleti mai ‘o e ngaahi koloá mei muli.

‘O kapau te mou sio, me’a ki he tēpile ko eni ‘oku ‘asi mai, 1671 ki he sikuea mita ‘i he langa ‘a *Gita* mo Hālōti. 1513.53 ki he sikuea mita ‘a e langa ko eni. Te mou me’a hifo ki he totongi ‘o e koloa, ko e faka’avalisi ‘a e koloa ko ē ‘o e faikehekehe ‘o e koloá ‘o e tu’unga ‘o e koloa ‘i he taimi na’e langa ai ‘a *Gita* mo Haloti, ‘oku ma’olunga ‘aki he ‘aho ni ‘a e peseti ‘e meimei peseti ‘e 40, 39.35 mahalo, pea tānaki kātoa ‘a e totongi ‘o e ngaahi *material* ko ena piliki, sima, ko e papa. Pea ko hono fakalea ‘e tahá, fakatatau ki he tu’unga ‘o e ngāue ‘o *Gita* mo Hālōti, Sea ko e taukei ‘a e motu’a ni ‘i he ngāue ko eni, ka ‘oku te tu’u hake ‘o ‘esitimetri ha ngāue ko e taha e founa pea ‘oku mea’i pē eni ‘e he mātu’a ngāue ko eni ‘i he *PMU* ko eni ‘oku ‘asi ki ai ‘a e fakamatala ‘a e tohi tangi.

Te ke ‘uluaki fakasio ko e fē’ia ha ngāue na’e toki ‘osi pē ‘oku lolotonga lele ‘oku natula tatau mo e ngāue ko eni. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ou ‘ohovale lahi ai au na’e ‘ikai ke nau nofo ‘o ngāue’aki ‘a e fika ko ē ‘o *Gita* mo Hālōti 1671 ko ē. Ke nau hanga ‘o kamata mei ai ‘a ‘enau fokotu’u ‘a e patiseti ko eni. Ko e ‘uhinga pē foki kuo fakahoha’asi ai ho Fale ‘Eiki ‘i he tohi tangi ko eni, ko hono ‘uhinga he na’e kau atu ‘a e Pule’anga ia hono *offer* atu ‘o fokotu’u atu e mata’ifika ki he kau..

<008>

Taimi: 1145-1150

Tevita Puloka: ... langa he kapau na’ e tukuange pē ia ke tau’atāina ‘o hangē ko e angamaheni pea mo e founa *procurement* ko eni ‘a e *World Bank* ‘a ē ‘oku ngāue’aki na’e ngāue’aki he ngaahi ngāue kimu’a he ‘ikai hoha’asi ‘a e Fale ni ia pea he ‘ikai pea ‘e ta’e’uhinga ke fai mai ha tohi tangi ia ki he Fale ni ka ‘oku me’á he kuo hoko ‘a e kau ‘a e Pule’anga ‘i hono *fix* pē ko hono ‘oatu ‘a e mahu’inga ‘oku ‘i ai pē fa’ahinga founa ia ‘oku fai ‘aki e *negotiate* pē ko e

Talatalanoa. 'A ia 'oku ou 'amanaki ke hoko atu mu'a 'a e 'Eiki Minisitā mo e kau langa ko ení.

'Oku 'i ai e kau langa ia 'oku 'ikai ke nau fakamo'oni mai he tohi tangí ka na'a nau lele mai ki he motu'a ni ko e kumi fale'i pē pea 'oku mahino pē ia 'o hangē ko 'eku fakamatala na'e fai ki mu'a ko e tokolahi 'o e ngaahi kautaha langa ko ení na'a nau ngāue he ngaahi kautaha langa. 'Oku 'i ai e mātu'a na'e taki ngāue 'i he kautaha langa ko eni na'e fakakaungatāmaki ai e motu'a ni 'i he *Puloka Construction* 'oku nau mavahe 'o kau he ngāue ko eni.

Pea na'a nau lele ange pē 'o kumi tokoni kia kimautolu ki he'enu ngāue 'oku faí. 'Oku 'i ai e me'a ia 'oku toe 'asi he tohi tangí 'oku 'ikai ke u 'ohovale au he'ene hokó 'o hangē ko eni na'a nau alea 'e fai 'e he Pule'anga hono *clear e site* fakama'a 'o e feitu'u ko ē 'oku fai ai e ngāué, taki e 'uhila mo e vai. Pea ko 'enu 'alu atu pē ko ia kuo 'osi maau 'a e ongo me'a mahu'inga 'e ua ko ia ke fai 'aki e langa.

Ko eni ia na'e 'ikai hoko ia. Ko e me'a leva 'oku hokó kuo nau toe lele 'o kumi mīsini *generator* he kuo tu'utu'uni atu foki 'a e kau *supervisor* ia 'i lalo 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau fu'u mafai ki 'olunga pē ke nau mea'i 'a e tu'unga ko ē 'i hono *costing* 'o e ngāue kuo pau ke kamata e ngāue he 'aho ni.

Pea 'asi hake ai 'a e fa'ahinga lea hūfanga he fakatapu 'oku ou 'oku hoko pē ia mo e taukei 'a e motu'a ni te ke langa e falé pē ko e 'ave ia ki he kautaha langa 'e taha. Ko e fa'ahinga fakamanamana ia pea 'oku ou 'amanaki pē 'oku 'ikai 'uhinga'i 'e he fānau *supervisor* mei he Pule'anga 'a e fai 'i he fa'ahinga lea ko ia ki he si'i ngaahi kautaha ko ení.

'Io ko e mo'oni fau e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. 'Oku fiema'u ke fai ha ngāue *management* ki he *construction management* ki he ngaahi kautaha ko ení. Ko e fatongia ia 'o ha tokotaha 'oku ha'u 'o pole ki ha pisinisi pē ko ha ngāue langa ke 'alu 'o ako mo 'alu 'o ngāue ke ne ma'u e taukei ke ha'u 'o fai e me'a ko iá. 'Oku 'ikai ke u tui au ko e fatongia ia 'o e Pule'anga.

Pea ko hono 'uhinga ia 'o hangē pē ko e me'a ko eni ne me'a 'aki he 'Eiki Minisitā ko e me'a tatau pē ia na'e me'a 'aki he 'Eiki Palēmia 'o e Pule'anga na'e toki 'osí he na'a ne me'a 'aki pē he letiō 'o pehē ko e kautaha langa pē 'e hiva 'i Tonga ni 'oku nau fai e ngāue pehe ni ko e 'aho ni te mau hanga 'o fakaivia 'a e fanga ki'i kautaha langa kehé.

Sea 'oku 'ikai ke, ke 'uhinga 'eku fakahoha'a 'a'aku ko ení ko 'eku hanga 'a'aku 'o fakafofonga'i 'a e ta'efiemālie 'i he *association* ko ē 'o e ngaahi kautaha langa lalahi 'o makatu'unga hono, he 'oku mau loto pē ke tokonia 'a e fanga ki'i kautaha ko ení. Ka 'oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku tānaki mai 'oku mau fehu'ia, 'oku nau totongi tukuhau, 'e totoni 'enu *CT fēfē* 'enu *PAYE?* Ko 'enu kau *staff* 'oku lesisita 'o 'i ai ha'anau *retirement fund?* Ki ha taimi te nau 'osi ai he ngāue? He na'e a'u 'o lesisita 'a e kautaha 'e 99 'i he Pule'anga na'e toki 'osí hangē kiate au pē ko e 40 pē he taimi ni.

Ko e 'eku lave'i 'a'aku mo 'eku vakai ki he tohi tangí Sea 'ofā mai mu'a he ko e me'a kuo 'omai ko e me'a 'oku fakamo'oni'i 'a eni ko ē 'oku nau hanga 'o 'omai e fu'u, mo e fu'u *BOQ* ko e *BOQ* ko ē 'oku 'omai totonu ... pea ko u 'amanaki mo e kole ki he Pule'anga ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu ki he Fakafofonga ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko ha *facts* eni pē ko ha mo'oni'i me'a eni. Takitaha 'i ai pē 'ene fika. Kae 'oua 'e talamai ia ke mau tali 'ata'atā pē pehē ko e mo'oni ē ko e 'uhinga ia ko ē 'i ai e fika kehē ko e 'uhinga he 'oku 'i ai e fika kehe ia 'a e Pule'anga kae 'oua te ne talamai 'e ia ko e fika eni 'oku mo'oni ē takitaha 'i ai pē 'ene fika Sea kae tuku pē ke hoko atu pē 'ene malanga kae toki ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Tali atu 'a e ngaahi fo'i me'a 'oku tokanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga toe ho miniti 'e taha ē.

Tevita Puloka: Mālō. Mālō Sea. Ko e mo'oni foki ia Sea 'oku 'asi pē ia ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Tevita Puloka: ... 'a e tohi matolú, Ko au pē 'a e hala, mo e mo'ui mo e mo'oni. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku hení 'oku 'i ai e lisi, *material list* mo hono totongi 'oku fokotu'u mai hē. Pea 'oku ou tui au he 'ikai ke fu'u mama'o ia meí ha kapau ko 'etau pehē ko e mo'oni. 'O hangē ko eni ko e pa'anga 'e 18 e tangai simá. 'Io ko e tangai sima ma'ama'a he taimi ní 'oku pa'anga 'e 35 'o a'u ki he pa'anga 'e 50.

'Oku nau 'omai e pa'anga 'e 41 ko ena 'oku 'asi he tēpilé, 'oku mahalo na'a nau faka'avalisi. Kā 'i he lave'i 'e he motu'á ni 'oku pa'anga 'e 35, pa'anga 'e 35 ia 'o kapau 'okú te fakatau kakato 'a e koniteina simá. He 'ikai lava e si'i kau langa ia ko ē 'o fakatau ha fu'u koniteina sima, 'o fakatau ki he ivi fakapa'anga 'oku nau ma'ú.

Ko 'eku faka'amú 'aku ke toe faiange mu'a ha sio 'a e 'Eiki Minisitā pea tautautefito ki he'ene kulupu ngāue ko eni 'oku ui ko e *PMU*. Ke faiange mu'a ha'anau ngāue ki heni he kuo 'osi fakamo'oni'i 'o 'ikai ke u 'ilo fakapapau hono 'uhingá. 'Oku lolotonga li'aki atu ko e 'osi eni e māhina 'e 4 'a e ki'i fale nofo'anga 'i he 'apiako ko eni *GMS* Kolomotu'á.

Ko 'eku vakai 'a'aku ki he Kautaha Langa na'a nau langa e me'a ko iá kuo nau 'osi 'asi holo nautolu he ngāue kehe. Mahalo na ko e 'uhingá ē pe ko e fakapapau'i pea ko u 'osi a'u 'o talanoa mo e kau ngāue he *PMU* ki he ngāue ko iá.

Sea ko 'eku fokotu'u 'aku ke tuku atu ke fai ha sio mo tokanga'i ange 'a e fika ko eni 'oku 'omai

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, fakamālō atu Fakafofonga ko u tui 'e toe 'oatu pe ha'o taimi

Tevita Puloka: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhī ko 'etau tu'utu'uní ko e miniti 'e 10, fakatokanga e Seá, fakamā'opo'opo miniti 'e 1, lava ho'o miniti 'e 10. Me'a mai angé Tongatapu 11, 'e Hou'eiki Minisitā mou me'a pē ko e me'a ko eni 'e fakaiku atu pē ki he tēpile 'o e Pule'angá, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na pehē ki he kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Ka u fai pē 'a e ki'i fakamatala ko ení na'a 'aonga koe'uhí ke huluhulu hotau halá he koe'uhí ko ē kuo a'u mai 'a e tohi tangi ia. Pea 'oku 'ikai ke u tui te tau hanga 'o fakasi'isi'i ha tohi tangi kuo a'u mai ki he Falé. Ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki aí 'i he talanoa ko eni ki he tohi tangí.

Ko e 'uluakí, 'oku 'omai foki 'i hē 'enau me'a 'oku ui ko eni ko e *BOQ*. 'O nau fakahā mai ai ko e tu'unga ē 'o e totongi 'o e koloa mo e me'a kotokotoa pē 'e 'alu ki he langa 'o ha fale. Ko e tafa'aki ko ē tahá ia 'oku 'ikai ke mai foki ha me'a tatau he ko e founhá foki mahalo 'oku mea'i pe 'e he Fakafofonga Tongatapu 1 pea mo e 'Eiki Minisitā. 'E 'uluaki fa'u 'a e *BOQ confidential* pe fakapulipuli ia 'e he Potungāué ko ia 'e fakahoa ki ai 'a e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he kau *contractor*.

'A ia 'oku te'eki ai ke u sio hifo au 'oku 'i ai ha me'a pehē ke fakahoa angé. He koe'uhí kuo pau ke fakakau 'a e ngaahi me'a kotokota pē ia ko ha fakamole 'i he fo'i *final prize* pe koe totongi fakalukufuá. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a heni meí he Potungāué ke ne hanga 'o to'o 'a e veiveiua 'iate kitautolu pea mo e kau *contractor*. 'Oku tonu ange 'a e me'a na'e fokotu'utu'u 'e he Potungāué 'i he me'a ko ē 'oku nau ha'u mo ia, 'a ia ko e *BOQ* ko ē 'oku 'i hē.

Ko hono uá Sea, ko 'etau fakapinepine atu ko ē ki he *Gita* mo e Hālotí ka ko u tui 'oku lele lele ofí 'e tau me'a ko ení 'i he Iení. Ko u tui na'e ta'u lahi pea toki lava 'o fai 'i he fa'ahinga founhá tatau pē, 'o 'ai atu 'o a'u ki he tu'unga 'oku fu'u fuoloa pea 'alu e totongí ki 'olunga pea holo ki lalo 'a e lahi ko ē 'o e ki'i fale na'e langá. Pea na'e fai e fu'u tálanga lahi mo e ta'efiemālie lahi 'i he tafa'aki ko iá.

Ko hono hokó Sea, ko e

'Eiki Palēmiá: Sea, ki'i fakatonutonu, kātaki pē na'e loto pē

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

'Eiki Palēmia: Ke tuku ke 'alu pe e feme'a'akí kae toki tali ka 'oku 'i ai pē ngaahi mo'oni'i me'a 'oku tonu pē ke fakatonutonu Sea. Pea ko e 'uhinga ia ko ē tu'u hake e motu'á ni. Hangē ko eni ko eni ko e me'a na'e tokanga ki ai ko eni 'a e fakafehoanaki ki 'Iení. Na'e kamata e langa 'o e fale ko eni 'a e ngaahi fale ko eni ke fakafoki ki ai hotau kakaí he 'aho 'e 100 pe meí he 'osi ko ē 'a e fakatamakí. 'Oku te'eki ke 'osi e ta'u 'e 1, kātoa e ngaahi fakatamaki ko ē na'e 'osi e ta'u 'e 2 pea toki kamata e 'ū langá. Kae 'oua 'e fakafehoanaki 'o pehē 'oku tataú. Kehe 'aupito, pea mo e me'a ko eni ko ē ki he 'ai e *price*. 'Osi mahino 'aupito pe ia na'e 'ikai ke *tender* ia pea 70000 ...

<010>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: ... he kautaha ko ē, 72000 ki hē. Na'e 'ave pē fo'i *amount* 'e taha 'o tali ko iá, fakafehoanaki ko iá pea ko e me'a na'e fai ai ko ē ki ai 'a e fengaue'akí ke 'ilo ko e hā e pa'anga 'oku fiema'u he Pule'angá ke fua 'aki 'a e 'ū fale ko ia ko ē 'oku talamai, fiema'u ko ē ke, ke langá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Fakafofonga Fika 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me’a ko u tokanga ki ai koe’uhí ‘oku ‘i ai foki e lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he *MOI*, ‘osi tufa mai. Te’eki ai ke u sio au ia kuo, kuo ‘asenita’i. Ka ‘oku hā ai ‘a e fakamatala ko eni ko ē ‘oku kaunga tonu ia ki he me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai he ‘aho ní. Ko e uike kuo’osí pē na’a ku fakamatala atu ai ‘a ‘etau lele ‘atautolu he fakamatala ‘oku te’eki ai ke tēpile’i ia ho Falé ke tau, ke tau talanoa ki ai. Pea ko eni kuo me’a mai e Seá ia he’ikai toe fai ha, ha pōtalanoa ia ki he ‘ū lipooti ‘e ni’ihi.

Ka u foki mai ki he, ki he me’a ko eni ‘oku fai ki ai e talanoá, kapau ‘e ngofua pē ke u, ke u foki ki he me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘a e lipooti ko eni ko ē ‘a e Minisitā pea mo e fakamatala Patiseti ko ē na’e fai ‘i Suné. Ko e peesi 132 ki he peesi 136 ko ē ‘o ‘ene lipootí. ‘Oku ‘i ai ‘ene fakamatala fakaikiiki ‘ana ki he me’a ko ení. Sea ko e fakamatalá ko e palōmesi ia na’a tau fai ‘i he Patiseti ko ení. ‘Oku hā ‘ene fakamatalá ko e 43 miliona ‘e langa ‘aki e fale ‘e 286. Ko ‘eku vahevahe ko ē ‘a e fiká, ‘a e fika ko eni 286 ‘aki ‘a e 43 milioná ‘oku 160000 ki he fo’i fale ‘e taha.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ‘oku hā mai ia kia au ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me’a hifo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mahalo ‘oku mahino ‘aupito ‘oku te’eki ke tālanga’i ‘a e lipooti ia ko ení he, ‘i ho Falé. Ko hono uá ko e *content* ko eni ‘oku ne to’o mai ‘aki e ngaahi mata’ifiká ‘oku mama’o ia mei he mo’oní. Ko e 44 ia ko ē ‘oku *refer* ia ki he ngaahi me’a kehekehe fekau’aki mo e sūnamí. Kau ai ‘a e fale, kau ai e holo, kau ai e fōsoa, kau ai mo e ngaahi me’a kehekehe. Pea ‘oku ou kole pē ki he Fakafofongá ke ‘oua mu’a ‘e *refer* ki he *report* he te ne hanga ‘o tataki hala’i ho Falé Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga, ‘i ai pē mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā ai he ko ena ‘oku ne me’a mai ko ‘ene lipooti ka koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘omaí. Ko e me’apango pē kuo ‘osi ‘oange ‘a e lipootí ki he nima e kau Mēmipá. Ka ko u pehē, ko ena kuo tō mai ho’o me’á ‘au ‘ikai ke mau toe lava mautolu ta’ofi ka ko ena kuo me’a mai Minisitā ke toki ‘omaí mu’a e lipootí.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e kongá ‘etau ‘i hení ke tau, ke tau ma’u e mo’oní. Pea te tau ma’u fakakū ai e mo’oní kapau ‘oku ‘ikai ke ‘omaí ‘a e fakamatala ko ē ‘oku tonu angé. Ko ē ‘oku tau lele ‘i he me’a hē ‘oku talamai ia ‘e he kau lāunga ko ení, te’eki ke ‘omaí e lipooti ia ko ē ke tau ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko ē na’e ‘osi fakahoko atu he Minisitā hono fakatonutonu ia pea kapau ‘oku tali e fakatonutonu ko iá. Ko e 44 ‘oku kau ai pea mo e langa e ngaahi ‘ofisi e Pule’angá na’e maumau, langa e *foreshore*, langa e *bridge* ko eni ‘a, mou, ‘Euá mo e ‘ū alā me’a pehē. Ko e 28 miliona ki he langa falé ‘ata’atā. Ka ko e ‘uhinga ke ‘oua te ne tataki hala mo ngaue’aki e ngaahi lea ngali ala mālie kae halá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fakamolemole. He 'ikai te ke toe me'a ki he lipootí. Kapau 'e toki 'i ai ha taimi 'i he Fale Aleá, 'ohake ki he Sea 'o e Fale Aleá koe'uhí ko e fatongia e motu'á ni te tau nofo pē 'i he lipootí. Me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. He ko e me'a foki ia na'a ku fa'a malanga ai ko ē ke 'uluaki 'omai e 'ū lipootí ke tau, ke tau sio ki ai pea toki, he ko e ha'u e ngaahi me'a pehē 'oku 'i ai hono makatu'unga ke fai. Ka ko e malanga pē eni 'a e 'Eiki Palēmiá na'e fai 'i he Patisetí. 'E 'osi kotoa 'a e 'ū fale ko ení ki Tīsema e ta'u ní pea hū ki ai e ngaahi fāmili ko ení. Ko 'ene tu'u 'a'ana ko ení Sea he 'ikai ke hoko ia he koe'uhí ko e palopalema ko 'ení.

'Eiki Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: Kapau 'e tuku 'a e langa fōsoa ia Sea.

'Eiki Palēmia: Fakahoko atu pē mo e fakatonutonu ko ení.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ke tufa mai he Kalaké 'a e fo'i lea na'a ku ngaue'akí. Ko e faka'amú ia ke foki kātoa 'a e 'ū fāmili, 'i ai e taumu'a ke fai ki ai e ngāué. Kapau 'e 'ikai te tau 'alu ta'u ua ta'u tolu hangē ko e ngaahi langa he kuohilí. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ka 'oku ke hanga 'e koe ia 'o, 'o 'ai 'o tuku ki 'olunga 'a e 'amanaki 'a e kakai kuo uesia.

'Eiki Palēmia: Pea 'e tuku ā ia ki lalo 'e Sea. 'E talaange ā ke 'osi e ta'u 'e ua. 'Ai mo 'ai fakapotopoto kae tuku e ngaue'aki 'a e ngaahi me'a kehé ke 'ai ho ngaahi taumu'a ko ena. Ko e 'uhinga ia 'etau langá ke fai mo foki e ngaahi fāmili ki loto. Pea ka lava 'i Nōvema, lava. Ko e feingá eni na'a nau lava 'o foki ā he Kilisimasí. Ke feinga koe ke toe fakatuai'i ange?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e langa e fanga ki'i falé 'oku mahina pē 'e tolu kuo 'osi. ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Taniela Fusimālohi: ...Ko 'ene tu'u 'a'ana ko eni he'ikai ke pehē ia, ko au eni,

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou ongo'i he ko 'eku vahefonua 'oku 'i ai e ngaahi fāmili.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Mo'ui. Fakafofonga ko ho'o fanongo pē 'oku 'i ai ha taha 'e me'a 'i he Fale ni pea ke tokanga mai leva kiate au he te u tokanga atu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato. Ko 'eku fakatonutonu Sea ko e faka'amu ko ē ke langa 'a e fanga ki'i fale he mahina pē 'e tolu. Sea ko u fie fakatokanga ki he Fale 'Eiki ni, 'oku kehe natula 'o e tō ko ē Hunga Tonga Hunga Tokelau mo e ngaahi matangi kimu'a, 'e ō pē 'o langa he feitu'u na'e holo ai e Fale, mea'i he Fale ni fetukutuku hiki mai 'a Mango ki Tā'anga, hiki e 'ū feitu'u 'a 'Atatā nau hiki mai ki Masilamea. Ko e ngāue lahi ia mo e faka'amu e Pule'anga ke fakakakato e langa ki Tisema. Ka 'oku toki 'alu hake e ngaahi 'isiū 'i he taimi ni fekau'aki mo e me'a fakakelekele he 'oku hiki mai 'o langa 'a e ki'i kolo fo'ou, pea langa e ki'i kolo fo'ou ko iā 'oku palani fakalelei 'a e 'alu'anga pea mo e vahevahe. Ko e tō ko ē 'a e matangi ko *Gita* ko *Ian* mo e me'a 'oku ō atu pē 'o langa he kelekele 'oku lolotonga tu'u ko e fetongi pē fale. Ke fakatokanga'i he Fale 'Eiki ni 'a 'etau feme'a'aki he 'isiu mahu'inga ko eni ka 'oku hangē 'oku tukuaki'i. Ko e faka'amu ia 'a e Pule'anga Tisema ka 'oku mea'i he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni. 'Oku 'i ai 'a e fanga *issue* faka-kelekele he hiki mei he feitu'u ki he feitu'u ke fakakakato ai 'a e langa ko eni, 'ikai ko e palopalema ia taimi mo e me'a ke fai ai e langa ko 'eni, 'ikai ko e palopalema ia taimi mo e me'a ke fai ai e langa, ko e palopalema Sea lahitaha he taimi ni ko e hiki fonua fo'ou ki he feitu'u fo'ou pea 'i ai mo e ngaahi ...ke tau hanga 'o *factor in* 'a e ngaahi me'a ko ia 'i he feme'a'aki ko ē 'a e Fale mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Minisitā Mo'ui, me'a mai Fakafofonga 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fakatonutonu na'e 'osi fai ia ko e 'ū fakamatala pē ia 'oku tau 'osi ma'u ia 'etautolu palopalema e kelekele ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me'a e Feitu'u na ki he me'a 'oku ke me'a ai he ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke u fa'a malava ke u fakamā'opo'opo ho'omou feme'a'aki ho'o toe me'a 'a koe 'o fakatonutonu tuku kia au ke u fai e fakatonutonu hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, pea ko u tui ko e fo'i me'a ia 'oku hoko ia heni 'oku ua, 'a ia ko e palopalema ko ē 'e 'ikai fie 'alu ha taha langa ha Fale ko e me'a 'oku nau mamahi'i. Ko hono ua 'e 'i fē leva 'a e kakai ko eni na'e 'uhinga ki ai 'a e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e pēseti pē ia 'e 33 Sea 'a e Tohi Tangi 'oku 'ikai ke nau loto ke hoko atu e ngāue pēseti 'e 67 'oku nau kei lele pē hoko atu 'enau ngāue 'anautolu. Sea 'oku ki'i...mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he koe'uhí 'oku tuai e langa ia 'i 'Eua mahalo ko e fale pē eni 'e 5 'oku lele, ka ko e talu eni e nofo 'a e ngaahi fāmili 'i he ...

'Eiki Sea: Sea ...na'e fakakaukau 'a e Pule'anga ke hiki ā ia ki Angahā 'a e 'ū fale ko ē na'e holo he na'e 'ikai ke 'i ai ha kelekele he kolomu'a ko eni 'o 'Eua. Ko e mālō mo e 'ofa mai 'a e Uēsiliana honau kongā mei ai ke nau kei lava pē 'o 'ohake pē mei lalo 'a e 'ū 'api ko eni 'i 'Ohonua ki 'olunga kapau na'e lava he Fakafofonga 'o 'omai ha kelekele na'e vave ange e me'a, ka 'oku lava eni 'o kamata e ngāue kuo 'osi lolotonga lele he taimi ni, ka 'o kapau pē 'oku 'ikai ke loto ia ke hiki ki 'Ohonua pea mau hiki ā mautolu ki Angahā, 'o kapau 'oku tuai 'ia ia he ngāue mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘ai pē ke u tali ange ‘ene fehu’i ke u ‘oatu fēfē ha kelekele ‘oku ‘ikai ke ‘ilo he kakai ‘Eua ia hono to’o honau kelekele. Na’e mei ma’u pē kelekele ia ka ko hono to’o honau kelekele. Ko hono ua Sea ko u faka’osi. Ko e me’a ‘oku ongo tahā Sea he ‘oku kau heni mo e ki’i kolo ko ē hiki ‘a Mango ‘oku nau kei nofo he holo ko ē ‘o e Siasi Uēsiliana ko ē ‘o Longolongo ‘o tali pea ‘oku te’eki ke ‘i ai ha tali pau ia te’eki ke kamata ha’anau langa. Ko u tui ko e tefito’i palopalema ia ke fai mo solova he Pule’anga ko e hā e me’a te tau hoko atu ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Kātaki.

Sea Komiti Kakato: Ko ho’o fanongo mai pē ‘a e Feitu’u na ko u Fakafofonga Fakafofonga pea te u ui e hingoa e Feitu’u na te u tautea leva e Feitu’u na ke fakafaingata’a’ia’i ‘etau tipeiti. Foki mai ki he ‘isiū ‘oua te ke takai ki he feitu’u ko ē ‘oku me’a ai e kakai ‘o e fonua foki mai ki he ni’ihi ko eni ‘oku mamahi ko eni ‘i he langa ko e ‘uhinga ka tau faka’osi.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u kole fakamolemole atu pē, kae foki mai ki he Tohi Tangi ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni heni ke fakatonutonu kae lava ke hoko atu ‘a e ngāue koe’uhí ko e lelei ‘a e kakai ...

<007>

Taimi: 1205-1210

Taniela Fusimālohi : ... ko eni ‘oku nau kei nofo hili holo he ngaahi feitu’u. Mālō Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapou mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea nounou pē. Ko e tu’u ‘a e motu’a ni ia ko ‘eku fehu’ia pē ‘e au ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘omai ‘a e tohi tangi ko eni ke fai hano tālanga’i. Faka'apa'apa lahi pē ia ki he ngaahi totonu ko ia ‘oku ‘omai ‘aki, fakatatau ki he Konisitūtone. Ka ko e ngaahi aleapau ko e ngaahi konituleki kuo ‘osi fa’u, fakamo’oni ki ai ‘a e ngaahi paati kehekehe fekau’aki mo e ngāue ko eni. Sea kole pē ke fakatokanga’i ange ‘e he Fale hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e 'Eiki Minisitā ko e peseti ‘e 33 ‘oku nau ta’eloto ki he ngāue ko eni. Peseti leva ‘e 66 ‘oku nau loto lelei pea ‘oku lolotonga hoko atu pē e ngāue.

Pea ko e ngāue kotoa pē ‘e Sea ‘oku ‘i ai hono konituleki, pea ‘oku ‘i ai hono aleapau. Ka ko e aleapau ko ia ‘oku ne ha’i pē ‘oku ne hanga ‘o *bind* ‘a e ngaahi faha’i pea kimu’a ia. Pea ka ‘oku ‘i ai ha’anau ta’efelotoi ki he *contract* ko ia, pea ‘oku ‘i ai pē kupu he *contract*. Hangē ko ia na’e ‘i ai ‘a e *variation* na’e fai ‘e he Pule'anga ki he peseti ‘e 1, ‘a e peseti ‘e 9 ka kuo pau ke felotoi ki ai ‘a e ngaahi paati. Sea ko e alepau ko eni.

Lord Tu'ivakanō : Sea ..

Kōmiti Kakato : Ki’i ‘oleva hifo 'Eiki Minisitā k o e hā’a e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e 'Eiki Nōpele Tongatapu 2.

Lord Tu'ivakanō : Ko e fakatonutonu atu pē he na'e pehē foki ko e fale 'e 468 mahalo ko e me'a ia na'e 'uluaki talamai. Ka ko e fale 'e 286 'e langa fo'ou. 'A ia ko e toenga ko ia mei he 286 pea ko e toenga ko ia ki he 400 tupu ko ena 'a ia ko e monomono pē. Ko e hā leva 'a e paseti ko ena 'oku ke ha'u. Ko e paseti ia ko eni 'e 4 me'a ke fakakakato ko ē 'o e ki'i fo'i 286 ko eni e ngaahi langa pau ke langa fo'ou. Ko e peseti ia 'oku 'ikai ke talamai ai 'oku ko e ki'i tolungofulu tupu pē meia nautolu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea lava pē ke u tali atu.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Ko e 486 kau ai 'a e langa fo'ou pea mo e monomono kalasi kehekehe 'e 2 monomono iiki mo e monomono lalahi. Mahino 'aupito 'a e 286 ia ko e langa fo'ou pea ko e fo'i faikehekehe ko ia me'a na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā na'e tufa pa'anga pē ia. Pea kuo peseti pa'anga 'a e tufa pa'anga ko ia Sea. Na'e tufa 'a e ngaahi monomono ko eni kimu'a ia 'i Sune ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato ; Mālō. 'E Minisitā 'ai pē ko ho'omou tokoni pa'anga ē. Me'a mai.

Tokanga na'a ngaue'aki 'a e tohitangi ko e halafononga ke maumaulao ai Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io Sea 'oku tokanga atu 'a e motu'a ni ki he Lao ko ē ki he *contract*. Kuo 'osi *bind* 'a e ongo tafa'aki 'i he konituleki aleapau ko eni. Pea 'oku 'uhinga e lele ko ē 'a e ngaahi langa ko e *contract* na'e fai e felotoi ki ai. 'Osi maau e fetongia 'o e Pule'anga ko e fika ko eni na'e paasi 'o tali 'e he Kapineti pea 'oange 'o ngāue'aki 'e he Potungāue ko eni, pea *sign* pea fakamo'oni 'a e ngaahi *contract*. Ko u fehu'i atu 'e au Sea 'a e totonu ko ē 'a e Fale Alea ke tau maumaulao pea tau hanga 'o maumau'i 'a e ngaahi *contract* ia kuo 'osi aleapau. Pea ko e faha'i eni ia 'e taha 'oku nau ta'eloto ki ai. 'Oku tonu Sea 'i he tui 'a e motu'a ni ke 'omai 'a e ngaahi *contract* ke tau vakai ki ai 'oku ai hono ngaahi *condition*. 'Oku ai 'a e ngaahi *terms* mo e *condition* 'o e ngaahi *contract* ko eni, pea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi kupu ai ke fai'aki hono fakatonutonu. 'Oku tokanga lahi 'a e motu'a ni Sea na'a ngāue'aki 'a e fo'i halafononga ko eni ko e tohi tangi ke tau maumaulao ki he ngaahi tu'utu'uni kuo 'osi fokotu'utu'u 'e he fonua.

Lord Tu'ivakanō : Sea kātaki kau fehu'i pē ki he Minisitā. Ko e *contract* ko ia na'e 'ave ki he Kapineti na'e fakapālangi pē na'e faka-Tonga?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e *contract* ia 'oku faka-Pilitānia ka na'e 'ikai ke fai hono *sign* 'a e *contract* ia 'e he Kapineti ko e Potungāue ia..

Lord Tu'ivakanō : Ko e 'ātunga ē he 'oku mahino ki he kau Tonga 'a e fakapālangi 'a e ngaahi *term*. Ko e fakapālangi ka na'e tonu ke mou fai 'a e me'a ko ia ke mahino...

Sea Kōmiti Kakato : Sea, 'e Hou'eiki 'Eiki Palēmia..

'Eiki Palēmia : 'E lava pē ke fakama'ala'ala faka'osi atu na'a lava pē 'o laumālie lelei ki ai e Fale ka tau hiki atu. Sea hangē ko ē ko e me'a 'a e .. ko e fale 'e 286 Sea ...

<008>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Palēmia: ... pea na'e fai e ngāue ki ai 'a e *PMU* hangē pē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Hou'eiki pea na'e 'i ai 'a e fo'i fika na'e pehē ko e fika eni 'oku ngali tonu he na'e 'i ai pē 'a e ngaahi fale na'e langa 'o tesitesi ke fai ha sio ki ai pē 'oku fiha 'a hono mahu'inga, pea ma'u ai ko eni e falé.

Pea mau hiki ko eni hangē ko 'eku lau ki ai 'anenai Sea hiki ko eni 'a e koloa 'i he *inflation* na'a mau toe 'oange ai e pēseti 'e 9 'i 'olunga 'i he mahu'inga ko ē fale na'a mau *contract* 'a ia ko e *variation* ko e founa fakalao pē ia faka-*contract* pē. 'O 'alu hake leva e fale ko ē na'e 90000 mei 99000 fo'i 9000 makehe ia. Ko e 'uhinga pē 'oku mau 'ilo'i 'a e hikihiki 'a e koloá Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ia 'o kapau te mau loto kapau 'oku mau fakatokanga'i hifo 'oku tonu ke fai hano tokonia he ko e 'uhinga ko e hikihiki koloá fai e fatongia ia e Pule'anga fai e kole ki he *procurement* na'a lava ke, ka ko e kolé pē Sea hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā *Trade* 'oku 'i ai e ngaahi founa fakalao he *contract* na'e tonu ke nau tohi mai ai 'o talamai eni 'oku ma'ulalo ē hā e me'a 'oku 'ikai ke tau pehē ai mo pehē? Nau ha'u hangatonu nautolu ki Fale ni 'oku te'eki ke mea'i 'e he Minisitā ia ha'ana e potungāue 'a e ngaahi ta'efiemālie ko eni hangē ko 'ene me'á. Ka ko u kole pē 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ko e fekau'aki mo e pa'anga ka 'o kapau te tau tali pea 'alu ange foki ki he Kapineti pea mau loto ki ai he 'oku 'ikai foki ke faitu'utu'uni e Fale ki he Kapineti 'o kapau te tau tali 'i he fo'i mahu'inga ko eni 'e pau ke to'o e fale ia 'e 120, fale 'e 120 'e fakata'e'aonga'i kae 160 pē kae lava e mahu'inga ko eni 'oku fiema'u mai 'aki 'e he kau *contractor* ko eni. Ko e me'a pē ke mou mea'i pē Hou'eiki 'oku 'ikai ko e pehē mai pē 'io tau tali he ko e pa'anga me'a kae fēfē leva e fale 'e 120 ko ē te tau hanga 'o to'o? Ko e 'ai pē Sea 'oku 'ikai ke mole e loto 'ofa ia hangē ko e lotu lelei na'e fai atu he Minisitā *MOI* 'aneuhu tuku mai ke fai e pōtalanoa ia he 'oku kehekehe pē fiká. Ka ai ha me'a te mau lava tokoni te mau tokoni pea 'e toe lipooti mai ki he Fale ni pea kapau 'oku ta'efiemālie ki ai 'a kinautolu toe tohi tangi mai kae tuku mai ke fai e fatongia 'alu 'i he founa fakalao Sea pea ko e ki'i kole atu pē ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia tau liliu Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na'e toloi 'a e Fale Alea ki he 2:00 ho'atā)

<009>

Taimi: 1410 – 1415

Sātini le'o: Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Aleá

'Eiki Tokoni Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ki he ho'atá ni kole ke hoko atu pē 'etau ngāué na'e toloi mai 'aneuhú, liliu e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he tama Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili kae 'uma'ā e Hou'eiki e fonuá. Fakatapu atu ki he kau

Fakafofonga e Kakaí kae ‘uma’ā e kau ngāué. Tapu atu ki he kakai e fonuá. Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, mālō e laumālie e kakai ‘o e fonuá.

Tau foki mai eni ho’atā koe‘uhí ko ‘etau ngāué, hoko atu ‘etau ngāué Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa. Tuku atu kia moutolu kau Mēmipá mo e ni’ihi ko ē ne nau ‘omai e tohi tangí ke hoko atu e feme’a’akí. Kuó u ‘osi hanga pē ‘o hikihiki ‘a e ngaahi me’a ‘i heni ‘o fekau’aki mo e me’a fakafo’ituitui ‘a e Mēmipa mo e Hou’eiki Minisitā.

Ko ‘ene mahino pē kiate au te tau pāloti leva he me’a ko ení. Ka ko ‘eku lave’í ‘oku tau ofiofi kitautolu kotoa kotoa ki he meimei malanga taautaha ‘a e Mēmipa. Ko u toe fakamanatu atu pe kiamoutolu ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni kapau ‘e ‘i ai ha ni’ihi ‘i he Falé ni ‘okú ke fakatokanga’i pe te ke fanongo ki ai ‘oku me’a ‘i Falé ni. Ko u kole atu mu’a ke ke ki’i tokoni mai mu’a ki he’etau feme’a’akí ki’i ta’ofi ho’o me’á ka tau tokanga ko e hā e me’a ‘oku tokanga ki ai e tokotaha ko ení. Ko e fakatonutonu kuo pau leva ke ke me’a ki lalo kae fai e fakatonutonu. Me’a leva ‘a’aku ke u talaatu ‘io ‘oku mo’oni pe ‘ikai mo’oni ‘a e fakatonutonu ko iá pea ‘e ‘ikai ke mole ai ho taimí. Ko ha taha ‘okú ne fai ha tokoní ‘o kapau ...

<010>

Taimi: 1415-1420

Sea Komiti Kakato: ... te ke loto ki ai ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ‘e ‘oatu leva ke, pea kapau ‘oku ‘ikai ke ke laumālie ki ai he ‘ikai ke hoko atu ‘etau, ‘a e tokoni ko iá. Fakamolemole pē he’eku fakamanatu e ki’i me’a ko ení ka ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke ne pukepuke ma’uma’uluta ‘o e feme’a’aki ‘i he Fale ni. Miniti pē 10, miniti ‘e tahá tuku atu leva ‘a e fakatokanga ke fakamā’opo’opo. Pea ko u tui Hou’eiki ko ‘ene, pe na’e ‘ikai ‘osi ho’o me’á ka ‘oku ke fiema’u ke faka’osi ho’o me’á, ‘e kei fai pē ki he’etau Tu’utu’uni pea ‘e toe ‘oatu pē ha’o faingamālie ‘amui ange ke ke me’a ‘o fekau’aki mo e *issue* ‘a ia ‘oku fai ki ai e feme’a’aki he taimi ní. Me’a mai Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahí pea hoko mai ‘a Tongatapu 4, hoko mai ‘a Ha’apai 13. Me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he aleapau ngāue langa mo e ngaahi kautaha langa

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Toe tu’u hake pē eni ia Sea ke hoko atu ‘a e fakamalanga, ‘a ia ko e me’a na’e ‘asi hake pē ‘anenai, ‘oku fiema’u ‘aupito ke mahino. Ko e konituleki ko eni na’e fakahokó, na’e fakahoko ia ‘i he *MOI*, Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí pea mo e ngaahi kautahá. Na’e fai ‘a e konituleki ko ení ‘i he lea fakapapālangí pea na’e tohi’i ia. Pea na’e fakamahino ‘i he taimi ko ē na’e *sign* ai ‘a e konituleki ki he ngaahi kautaha ko ení, ko e mahu’ingá ē mo e ngaahi ngāue ke faí. Pea na’e a’u ‘a e potungāué Sea ‘o tokoni’i kinautolu ‘i he ngaahi me’a kehekehe pē. Kau ai hono *clear* ‘o e kongá ‘api ko ení, to’o ha ngaahi fakava’e ‘oku lolotonga ‘i ai pe ko e teke ha ngaahi fu’u ‘ulu ‘akau. ‘Oku kau ai pea mo hono tanu, kau ai pea mo hono lola’i, kau ai pea mo e *provide* ‘a e ngaahi sevesi ki he fakava’é. Pea na’e tulitulifua ‘a e potungāué ke fakahoko ‘a e ngaahi me’a ko ení fekau’aki pea mo e langa ko ‘ení.

Sea ko e pa’anga lahi ia ‘oku to’o mei he *amount* ko eni ko ē ‘o e *total cost*. Pea ko e palōmesi ia na’e fai ‘e he Pule’angá pea na’e fakahoko ia. ‘I he *contract agreement* Sea ‘oku ‘asi mahino ai ‘a e ongo me’a lalahi ‘e ua. Kuo pau ke ke loto ke ke *sign* e konituleki ko eni. Mahalo ko e me’a mahu’inga ia Sea ko e loto lelei ‘a e tokotaha ko ení ke *sign* ‘i he konituleki ko ení ‘i he pa’anga na’e ‘asi pē ia ‘i he konituleki. ‘Ikai ko e pa’anga ko ení mo e mahu’inga ko ení Sea

na'e fūfuu'i pe ko e pa'anga ko ení na'e toki 'ohake ka ko e pa'anga ko ení na'e 'osi mahino pe ia pea fai ai 'a e fefakamo'oni'aki 'i he aleapau.

'Oku 'i ai leva 'a e peseti 'e 67, Sea 'ikai ke u talanoa *negative* heni. 'I ai e peseti 'e 67 Sea a'u mai ki he 'aho ni ...

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki mu'a ka u ki'i fehu'i pē pe 'e tali mai pē he Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu'u na e fehu'i 'Eiki Minisitā?

Lord Tu'iha'angana: Ko 'eku 'uhingá, ko 'eku fehu'i pē 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Fehu'ia 'a e tōkehekehe me'a fakamatala mei he Pule'anga mo e me'a ha mai he tukuaki'i kau tohi tangi

Lord Tu'iha'angana: Mo muimui'i 'a e feme'a'akí pea, ka ko e kimu'a ke hoko atu e 'Eiki Minisitā ka ko e pōini ko iá na'e toki me'a mai ki ai 'a e Minisitā, 'uhingá he 'oku mau fokoutua ko ení 'oku mau feinga ke muimui mo vave ange 'a e, mo mahino kia mautolu 'a e ngaahi me'á he ngaahi feme'a'aki 'oku faí. 'A ia ko e me'a ko ē na'e toki me'a ki ai na'e fai e *clear e site* mo e, kau mo e ngaahi me'a ko iá. 'A ia 'oku mahino leva 'oku hala 'a e tohi tangí ia? 'Oku mahino 'oku hala 'a e me'a ko eni ko ē, talamai he tohi tangí na'e 'ikai ke fai ha, ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ka mau muimui'i lelei mo vave ange 'etau feme'a'akí.

'A ia ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki he Minisitā na'a nau fai 'enautolu 'a e ngāué. 'A ia 'oku mahino 'oku hala 'a e me'a ia ko eni 'oku tukuaki'i mai he mātu'á na'e 'ikai ke fai ia, na'a nau toe kumi tanu, 'a ia na'e, na'e 'ikai ke tokamālie ngaahi 'api ia 'oku tu'u ki lotó he taimi 'uhá. 'A ia na'e 'ikai ke, pe ko e, pe ko e *clear* kehe ia 'oku lau mai he Minisitā ko e *clear* kehe eni ia 'oku nau 'uhinga mai ki ai na'e, ko e 'uhingá pē ko 'emau fokoutua ko ení ke muimui'i pē ngaahi feme'a'akí 'o fakatatau ki he tangí. Mālō.

Tali Pule'anga 'io ne fakakakato ngaahi ngāue ne palōmesi Pule'anga ke fakahoko he ngaue langa ne fai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e tali pē ki he fehu'i, 'io. Ko e ngaahi palōmesi ko ē 'a e Pule'angá ki he fekau'aki pea mo e *foundation* pe ko e fakava'e 'o e falé, ko hono *clear* mo hono tanu mo hono lola'i. Ngaahi me'a kātoa ko iá 'oku tonu ke fai ia he potungāué. Kapau na'e 'i ai ha taha na'e 'ikai ke fakahoko ki ai 'a e ngāue ko iá, 'oku 'i ai 'ene totonu ki he ngāue ko iá ke fai he potungāué.

Fakama'ala'ala he konituleki na'e aleapau ai Pule'anga mo e ngaahi kautaha langa

Sea ka u foki mai ki he konitulekí Sea. Na'e fai 'a e aleapau pea na'e fai 'a hono fakamatala'i 'a e konituleki ko ení ki he ngaahi kautahá. Pea 'i he 'amanaki 'a e potungāué 'oku mahino 'aupito ki he tokotaha ko ení kimu'a 'ene *sign* 'a e konitulekí, 'a eni 'oku tau a'u ai ko ē he 'aho ní ko e peseti 'e 68 ...

<002>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'oku nau fiemālie pē nautolu ki he me'a ko eni 'oku nau lolotonga fai, 'a ia ko e ...'aki 'a e 'uhinga ko ia Sea pea mo e sio hifo pē 'i he *BOQ* lahi hono toutou 'ohake 'anenai pē ko e *Bill of Quantities*.

Sea ko e *contract* ko eni Sea 'oku mahino 'aupito pea 'oku 'ikai ko ha mata'ifika 'oku fūfuu'i. Ko e tokotaha 'oku fekau ke 'alu 'o ngāue pea 'alu 'o fakatau, ko e mahu'inga ko ē 'o 'ene ngāue ko 'ene 'alu 'a'ana ki falekoloa 'omai e mahu'inga ko ia, ko e mahu'inga falekoloa eni Sea 'ikai ko ha mahu'inga e potungāue. 'Oku 'i ai 'a e *BOQ* 'a e potungāue ka ko e 'osi eni ko ē 'a e 'aho ko e hā 'ene me'a 'oku 'alu 'o fakatau mai. Ko e fehu'i ia 'e ma'u 'ene sēniti 'i he'ene poto he me'a ko e fakatau, pea 'oku 'i ai leva mo e kongā lahi ko e pēseti 'e 67 ko eni 68 nau ō 'o fai 'a e *contract* 'oku nau ō nautolu 'o fakatau 'o ma'ama'a ange pea 'oku 'i ai mo e me'a ia 'oku 'asi ai Sea ko e tokolahi 'o e kau ngāue, me'a na'a ku lave ki ai 'anenai fiema'u 'aupito ke ako'i e kakai ko eni ke nau lava 'o fakalele 'a e ngaahi ngāue ko eni, tokolahi 'a e kau ngāue Sea 'oku 'i ai 'a e fale ia 'e taha ko e ki'i motu'a pē ia mo hono ongo ki'i foha 'e ua. 'Oku 'i ai e fale ia 'e taha 'oku 'i ai 'a e toko 20 ai 'oku nau ngāue ai. 'Oku 'i ai 'a e fale ia 'e taha 'oku 'i ai 'a e toko 8. 'Oku 'i ai 'a e fale ia 'e taha 'oku 'i ai 'a e toko 8. 'Oku 'i ai e fale ia 'e taha 'oku 'i ai e toko 12. Sea ko honau faikehekehe ko e *diversity* mahu'inga 'aupito ia ke tau sio ki ai he 'oku ha'u 'a e faikehekehe ia mo e ngaahi me'a ko eni Sea, kuo lava 'o fakatau, 'ilo'i e tokolahi 'o e kau ngāue mo ho'o lava 'o fakalele e ngāue 'oku kehekehe 'aupito, 'oku 'ikai ko ha palopalema eni ia ki he potungāue, ka 'oku 'asi ia he *performance* ko ē 'o e ngāue 'i he taimi ni, 'e anga fēfē 'e anga fēfē ke tau tui tatau ki ha kakai 'oku nau fai 'a e ngāue tatau ki ha kakai 'oku nau ō mai 'o fai e me'a tatau pē pea kekeheke e anga 'enau sio ki ai.

Ko e peni ko ē Sea peni ko eni hoku nima te tau sio kātoa ki ai pea 'e 'omai 'etau *price* kehekehe, 'i ai e tokotaha te ne talamai 'oku pa'anga 'e 10 'i ai e tokotaha tene talamai pa'anga 'e 5 pea 'e kehekehe pē anga 'etau sio ki ai. Ko e me'a ia 'oku hoko he *contract* ko eni Sea, ko ho'o seniti ko ē 'e ma'u 'e tipeni ia 'i he ngaahi me'a ko eni ko ē na'a ku talanoa atu ki ai, mole ke mama'o ke u tukuaki'i ha taha 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku tōnounou, ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea ke tau hanga 'o fakatokanga'i 'i he Fale ko eni 'oku 'i ai 'a e me'a pehē 'oku lolotonga hoko 'i he ngāue ko eni. Pea koe'uhí ko 'ene lolotonga hokó Sea te u foki ai leva ki he me'a na'a ku 'uluaki lave pē ki ai 'anenai 'aupito.

Fie fanongo mai Pule'anga ki he ngaahi aleapau ngāue na'e fakamo'oni mo e ngaahi kautaha langa

Ko e me'apango ia ko e toki mea'i pē eni ia he motu'a ni 'a e Tohi Tangi ko eni 'i he 'aho Tu'apulelulu. Ko e Tohi Tangi ko eni na'e puli 'aupito pea na'e 'ikai ke 'ilo'i 'e ha tokolahi kau ai 'a e motu'a ni, ka 'oku *open up* 'a e Pule'anga Sea 'oku fie fanongo atu 'a e Pule'anga pea 'omai ha'ane faingamālie fie fanongo atu 'a e Pule'anga koe'uhí ko e kakai ko eni 'oku nau fiema'u 'a e tokoni, fie fanongo atu 'a e Pule'anga koe'uhí ko e ngaahi *contract* na'a ne fa'u pea 'oku 'i ai 'a e kakai na'a nau faingata'a'ia ai, fie fanongo atu 'a e Pule'anga ki he kakai ko eni 'o kapau 'e 'i ai ha tokoni 'e fai atu kiate kinautolu kae 'omai ha faingamālie 'a e Pule'anga ke mau tangutu fakataha hifo ai ki lalo. 'Oku 'i ai 'a e *BOQ* na'a nau 'omai 'oku 'i ai mo e mata'ifika 'iate kinautolu pē 'e anga fēfē ke mau fakatatau 'emau mata'ifika ko ia lava ke tau sio ko e me'a ē 'oku mau tui ki ai, ko e me'a ē 'oku nau tui ki ai ke lava 'o 'omai naua

ki loto 'o nusinusi fakalelei kae lava ke ma'u mai ai ha me'a ke fitemālie ai e Pule'anga pea fitemālie ai mo e kongā ko eni kakai 'o e fonua ni.

Sea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a kehekehe 'oku 'omai he pēseti 'e 68, 67 'asi mai ai pea mo e 'imisi kehekehe ia Sea, ka te tau tokanga ma'u pē Sea ki he tokosi'i ko eni 'oku faingata'a'ia, he na'e pehē pē hono kumi 'e he tauhi sipi 'a e ki'i sipi 'e taha na'e 'alu 'o kumi 'a e ki'i sipi 'e taha kae tukuange 'a e sipi 'e 99, ka 'oku anga pehē 'a e tu'u 'a e Pule'anga Sea 'ene fie tokoni mo 'ene sio ko e hā e me'a te tau fai ke tokoni'i'aki 'a e kau langa ko eni. Ko e ngāue ko eni Sea na'e 'i ai 'a e 'amanaki mo e loto lelei mo e taumu'a lelei 'a e Pule'anga ke fakahoko, ko 'etau hanga 'o fa'u mo teke 'a e *private sector* fanga ki'i kau langa iiki.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole ē tali mai 'eku ki'i fehu'i ko eni koe'uhī ko e fakamā'opo'opo ho'o me'a...

<007>

Taimi: 1425-1430

Sea Kōmiti Kakato : .. fo'i kongā 'e 2 te'eki ke ke me'a mai he kongā hono 2. Kongā 1 na'e loto lelei 'a e kau konitulekitoa ko eni kuo pau 'o fekau'aki mo e ngaahi mata'ifika na'a mou feme'a'aki me'a 'uluaki ia. Pea ke me'a mai e Feitu'u na ia fekau'aki pea mo e kovi 'a hono tatakī ko ē 'o e ki'i falukunga pea ko e hā 'a e me'a hono 2.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : 'Eiki Sea ko e *self management* pē ia 'o e kautaha Sea mahalo ko e kongā hono 2 ia Sea. Ka 'oku mahalo ko e me'a mahu'inga ia Sea ke mahino 'aupito. Na'e fai 'a e alepau pea na'e fai 'a e fefakamo'oni 'aki 'i he *contract* ko eni koe'uhī ko e mahu'inga na'e tuku atu 'e he Pule'anga.

Sai Sea na'e fai 'a e sio ki he *BOQ* ko eni ko ē na'e 'omai Sea. Ko e mata'ifika 'e 1, mata'ifika 'e 2 mata'ifika'e 3. Ko 'ene kamata pē ke sēsēlue ha mata'ifika 'e 1 pē 2 pē 3 Sea 'oku kamata ke fehu'ia 'a e fakakātoa ia 'o e *BOQ* ko ia. Koe'uhī ko e mata'ifika ia Sea ko e 1 mo e 1 'oku 2 pē ia. Tukukehe kapau ko e 1 mo e 1 'oku 3. Ka ko e me'a ia 'oku 'amanaki ki ai 'a e motu'a ni Sea ko u loto pē ke fakamamafa'i heni 'oku fie fanongo atu 'a e Pule'anga ki he ngaahi kautaha. Pea 'oku 'asi pē ia he *contract agreement* he peesi 42. Ka 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai 'a e *contractor* ke liliu kuo pau ke faitohi mai. Pau ke faitohi mai ki he Potungāue, Potungāue *MOI* ke fai ha sio ki ai pea mo *assess* ko e hā e tu'unga tonu mo e tu'unga malu mo e me'a ke fai 'i he ta'efiemālie ko ia. He koe'uhī *legally binding e contract* ko eni. Pea kapau 'e 'i ai ha me'a 'e liliu, kuo pau ke toe foki pē ki he *MOI* mo e *contractor* ke fai hono liliu. Kae kimu'a hono liliu kuo pau ke na felotoi ki ha me'a ke fai. Kuo pau ke na felotoi ki ha me'a ke fai. Sea mahalo ko e ki'i me'a pē ia ko u loto ke fakama'ala'ala heni he *agreement* pea 'oku loto lelei pē 'a e motu'a ni ke tali atu ha ngaahi fehu'i mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he ho'atā ni pea pehē ki he 'Eiki Palēmīa mo e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā hoku kaungā Fakafōfonga Sea. Ki'i me'a nounou pē ko hono 'uhinga kuo ngali fuoloa pea kuo 'osi lau 'a e tohi tangi ko eni 'Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou tokanga mamafa Sea mahalo ko e Hou'eiki Minisitā pē te nau mea'i 'a e kongā lahi. Ko e mātu'a ko eni 'oku mau tokanga ki he tohi tangi ko hono 'uhingā ko hono fōfonga 'oku hā mai mei ai 'a e matu'aki fie

mo'ui 'Eiki Sea. Pea 'i he tō 'a e la'aa ko e talanoa ki he mata'ifika 'o e pa'anga ke hiki hake 'e 'Eiki Sea. Pea ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā mālō e fua fatongia pea 'oku ou fakamālō pē ki he Hou'eiki Pule'anga mahino 'oku nau hanga 'o fakaava mai 'a e matapā ke fai ha feme'a'aki.

Ka 'oku ai 'a e tokanga Sea ko hono 'uhinga 'oku hā mei he tohi tangi kuo fuoloa 'a e feinga 'a e ni'ihi ko eni pea na'e 'osi ui 'a e fakataha. Pea mei he fakataha ko ia ko e māhina eni 'e taha 'enau tali 'oku te'eki ai ha ola pea 'omi ai e tohi tangi ko eni ki he Fale Alea. Sea ka 'oku hā 'i he peesi 3 'o e tohi tangi ia ko eni...

'Eiki Palēmia : Kātaki pē Fakafofonga ko e ki'i fakatonutonu pē ko e 'uhinga...

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i fakatonutonu ki'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia : Na'a ku 'osi fakahoko atu pē ki he Fale Sea 'anenai. Na'e fai 'a e fakataha ko 'emau sio ko ia ki he hikihihi 'a e totongi 'o e koloa koe'uhi ko e 'uhinga ko e *inflation* pea tali ai e *variation* ko e peseti 'e 9 'i 'olunga 'i he *contract*. 'A ia kapau na'e 90000 'a e *contract* ko eni e fanga ki'i fale ko eni 'i Patangata 'oku 'alu ko ē ki 'olunga, tānaki ki ai 'a e peseti 'e 9 koe fo'i 8100 ia 'oku toe 'oange makehe ia mei he 90000 ko ē na'e ma'u. 'A ia ko 'emau fanongo ia ko eni he talanoa 'enau hanu ko eni pehē 'oku hiki e koloa, pea 'oku mau tui pē mautolu tau 'ilo'i kotoa pē hikihihi e koloa he ngaahi 'aho ni pea tali 'e he Kapineti ke *vary* 'a e *contract* fou pē he founa fakalao kae 'oange toe tānaki atu 'a e ki'i peseti 'e 9 na'e tali ia 'e 'e he Kapineti 'i 'Okatopa pē pea kuo 'osi fakakakato 'a e founa fakalao pea 'oku lolotonga *pay* atu ki tu'a 'a e peseti 'e 9 ko eni Sea. Mālō ko e ki'i tānaki atu pē Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Tokanga ki he fakahā kau tohi tangi neongo hiki peseti .9 e patiseti langa 'ikai lava ia feau ngāue langa

Mateni Tapueluelu : Sea 'oku hā pē ia he tohi tangi ko e fokotu'u eni te'eki ke nau hanga 'enautolu 'o ma'u pē 'oku faka'ofisiale 'a e fofonga 'o e tohi tangi. Ka 'oku nau fakahoko mai ...

<008>

Taimi: 1430-1435

Mateni Tapueluelu: ... ka a'u ai pē 'o tānaki mu'a e pēseti 'e 9 ko eni Sea he 'ikai ke lava 'o feau e fiema'ú ko e hiki 'aki pē ia e pa'anga 'e 8000 pē ko e 9000. 'Eiki Sea ke mea'i he Hou'eiki ko e vaha'a taimi ko eni ko e fakamatala tatau pē ko ē 'oku 'omai he Pule'anga 'Okatopa *inflation* ko e pēseti 'e 14 pēseti 'e 9 eni 'oku fokotu'u mai ko e 'uhinga ia Sea 'oku 'i ai 'a e fakakaukau pea fakatokanga'i ange 'a e kehekehe 'o e *price* 'a ia 'oku hā he peesi tolu 'o e tohi tangi pea kapau 'oku pehē he Pule'anga 'oku nau lava 'o fakahalaki mai ia pea kapau 'oku tu'u e fo'i fika ko ia Sea ko e fu'u hiki lahi faka'ulia ia e *inflation*. Pea ...

'UHINGA PULE'ANGA KI HE HIKI PESETI .9 PATISETI KI HE NGĀUE LANGA

'Eiki Palēmia: 'UHINGA pē mahalo na'a tokoni ki he Fakafofonga. Ko e hiki 'a e pēseti 'e 9 ko e kehekehe ko ē taimi na'e fai ai e fa'u *contract* pea mo e taimi ko eni na'e 'oange ai 'a e toe tokoni ko eni. 'A ia mei he kamata'anga e ta'u na'e fa'u ai e *contract* fakatatau ki he mahu'inga ko iá hikihiki tō 'a e mahu'inga 'o e koloá mei he kamata'anga 'o e ta'ú ke a'u mai ko ē ki 'Okatopa na'e hiki 'aki e pēseti 'e 9 ko e 'uhinga ia ko ē na'e tānaki atu ai 'e he Pule'anga 'a e ki'i fo'i kehekehe ko ia ko e pēseti 'e 9 mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e ko e fika ko eni 'oku 'omai ko ē 'e he tohi tangi Sea ko e peesi tolú 'oku mau fakafuofua mahalo ko e kehekehe ko ia e hū koloa ko ia 'i he langa ko ē *Gita* pea mo e lolotonga ni 'Eiki Sea mahalo 'oku pēseti 'e 40. Kehekehe ia fu'u faikehekehe lahi. Ka 'oku mea'i pē he Hou'eiki 'oku 'asi he tohi tangi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu. Sea fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tokoni atu Sea fie tokoni atu ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai. Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, me'apango ia 'oku tau 'alu 'o pōtalanoa'i e me'a ko e mata'ifika. 'E Sea ko e mata'ifika ko ē 'oku ma'u he potungāue ia 'oku 'ikai ke a'u ia ki he mata'ifika ko eni 'oku tohi'i mai pea 'oku tangutu e potungāue ia 'oku mau toe fakatau koloa pē 'o 'ave ki Ha'apai 'oku 'i ai e 'ū fale ia 'i Tonga ni 'oku langa pē ia he potungāue ko e *labour only*. 'E anga fēfē ke kehekehe mata'ifika ko eni 'oku 'omai he tohi tangi pea mo e mata'ifika 'oku mau fakatau ai? Pea na'e 'osi tokoni'i pē e ngaahi kautaha ko eni Sea. 'O kapau 'oku nau fiema'u ki he tokoni 'a e Pule'anga pea nau ō mai 'o ...

Mateni Tapueluelu: Sea. Fakamālō au he tokoni Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō.

Tokanga Tongatapu 4 ki he tokolahi ngaahi kautaha langa ne nau fakamo'oni mai he Tohi Tangi

Mateni Tapueluelu: Fakamālō pē au he tokoni Sea ka 'i he fofonga ko eni 'o e tohi tangi he peesi uá 'oku fakahoko mai ai ko e ni'ihī 'o e ngaahi kautaha langa ko eni kuo a'u ia 'o ō nō, nō ke fakakakato 'aki e ngāue. Sea ka u 'ai atu mu'a e ki'i fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ke kātaki pē 'o tokoni mai.

Ko e ko e kautaha 'e fiha 'oku nau lolotonga fai e ngāue? He ko e fakamatala 'oku mau ma'u Sea 'oku 'i ai e ngaahi kautaha 'oku nau 'osi fakamo'oni ki he *contract* ka 'oku te'eki ke nau fai ha ngāue. Ko e ngaahi kautaha ko ē kuo 'osi fakamo'oni pea nau fai e ngāue lolotonga he taimi ni fakafuofua ki he kautaha 'e 36 toko 28 ai 'oku fakamo'oni mai he tohi tangi meimei pēseti ia 'e 77 'o e ngaahi kautaha ngāue 'oku nau lāunga mai 'ikai ke kau ai e ngaahi kautaha te'eki ke ngāue. Ko 'enau ala pē 'o ngāue te nau 'ilo e fo'i māmani mo'oni. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai e tokanga he 'oku mahino 'oku tokolahi 'a e ni'ihī 'oku nau fai e ngāue 'oku nau uesia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. Ki'i fakatonutonu atu ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, ko e ngaahi kautaha ko eni ko ē kuo 'osi sign *contract* pea mo e potungāue 'oku ofi atu ia 'i he 240 Sea. Mo'oni 'aupito e Fakafofonga 'oku 'i ai e ngaahi ngāue 'oku te'eki ke fakahoko koe'uhí ko e me'a fakakelekele ia. Ko e ngaahi 'api ko ē 'oku 'osi maau hono me'a fakakelekele 'oku 'osi lolotonga lele e ngaahi ngāue ia ko ia Sea. Pea na'e feinga 'a e potungāue ke tokoni'i 'a e ngaahi kautaha ko eni ke fai mo kamata 'a e ngāue he koe'uhí he 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e Pule'anga ke 'osi e ngaahi fale ko eni ki Tisema. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Fakafofonga Tongatapu 4.

Fokotu'u na'a lava ke ngāue ha Komiti Fale Alea ki he Tohi Tangi fika 8/2022

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakamahino mai e tafa'aki ko ia pea 'oku 'i ai e ngaahi kautaha 'oku te'eki ke nau ngāue 'oku 'ikai ke u fie lave au ki he tafa'aki fakakelekele 'Eiki Sea ko u tokanga pē au ke mahino ko e hā e tokolahi 'o e ngaahi kautaha kuo nau 'osi fai e ngāue pea kuo nau kau mai 'i he tokanga 'i he tohi tangi 'e 'Eiki Sea. Pea ko e poupu 'oku mau 'oatú ke fai mu'a ha tokanga ko hono 'uhingá ko e hikihiki 'o e totongi koloa 'Eiki Sea meimei ko e ngaahi uesia moveuveu 'a e ngaahi fonua 'i 'Esia ko e tupu kotoa mei he *inflation* mo hono ta'etokanga'i. Pea ko u kole pē Sea ko u fakamālō pē ki he Pule'anga ko hono 'uhinga 'oku nau fakaava mai e matapā ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Māteni Tapueluelu: ... ka ko u kole Sea ko hono 'uhingá na'a lava ke 'i ai ha fakakaukau na'a 'i ai ha Kōmiti pe ia heni. Ke fai ha talatalanoa ko hono 'uhingá kuo 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā Leipá pea mo e 'Eiki Minisitā pe ki he *MOI* 'oku 'i ai 'a e kupu 'i he konitulekí 'e lava ke fai 'a e *mutual agreement* pe ko ha felotoi. Kae lava ke toe fai ha talatalanoa Sea he kuo me'a mai 'a e Minisitā 'o fakahalaki e ngaahi mata'i fika ko eni.

Ka 'oku te'eki ke tau fanongo tautolu ki he faha'i 'e tahá, na'a lava ke kakato ai 'a e ongo tafa'akí pea kumi ki he mo'oní pea toki 'asi mai ai 'a e fika ko ē 'e lava ke fai ha felotoi Sea. Ka 'i he fofonga ko ē

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea kātaki

Māteni Tapueluelu: Ko e tokoni ē Sea pe ko e

Taukave'i Palēmia 'a e kehekehe mafai pule 'a e Fale Alea mei he Pule'anga

'Eiki Palēmia: Sea, 'oku tau 'osi femahino'aki pē 'a e kehekehe 'a e Pule'angá mei he Fale Aleá. He 'ikai ke faitu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he Pule'angá, 'osi mea'i pe 'e he Fakafofongá. Ko e me'a pe eni 'oku mau faka'atā ke tau vahevahe mai e ngaahi fakakaukau 'e ala tokoní. Kae fai mo e fatongia 'o mautolu fakatatau ki he laō. He 'oku tau 'osi femahino'aki kotoa pē

mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku tau fou 'i he ngaahi me'a. Hangē ko e *procurement*, tau me'a lelei e felingiaki fakakaukau ia na'a tokoni. He 'ikai ke tau nofo tautolu 'o 'omai pē 'a e fakakaukau ki ha tohi tangi pea pehē atu, mo'oni, me'a tatau pe mo e faha'i 'e tahá pe te nau tui mai he mau pehē atu 'oku 'ikai ke mo'oni. Ka ko e me'a ia ke tau femahino'aki ai, 'oua 'e talamai ha taha ia ko e founhá ē ke faitu'utu'uni mai ia. Founhá hala ia, 'oku tau 'osi femahino'aki ai, ko ia pe Sea mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i 'oleva pe Fakafofonga ē, ka u ki'i fakamā'opo'opo atu e ki'i me'a ko ení pea mou feme'a'aki. Ko e tu'u he taimi ní 'oku mahino mai kiate au 'a e me'a ia 'oku 'omai 'e he ni'ihí ko ení. Ko e feme'a'aki ko ē he Fale ní 'e 'ikai ke u lava au 'o fakamā'opo'opo kimoutolu ki ha fo'i tu'unga taau kae nga'unu e ngāué.

Mahino mai 'oku mea'i 'e he Feitu'u na kau Fakafofonga e kakaí mo e Hou'eiki Nōpelé 'a e tangi ko ení 'oku 'omai 'o 'i ai e fika mo e makatu'unga. Me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā na'á ne toki mea'i pe 'e ia he 'aho Tu'apulelulú uike kuo 'osí tohi tangi ko ení. 'I ai e kehekehe 'i he Pule'angá pea mo e 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'e he 'Eiki Palēmia na'e 'osi fai e feme'a'aki 'i he me'a ko ení 'o meimei 70000 kotoa 'a e 'ū kautaha na'a nau loto ke kau 'i he *contract* ko ení. Pea hilifaki e pēseti 'e 9 'i 'olunga 'i he mata'i fika na'a nau felotolotoi ki aí.

Ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he motu'á ni te tau vilo takai ho'omou feme'a'aki. Hā me'a te tau fai koe'uhí ka tau nga'unu 'o 'ikai ke toutou hoko e me'a ko ení 'oku ou lave'i he tu'unga 'oku 'i ai e Kōmití. Ki'i me'a mai angé, hoko mai 'a Tongatapu 13, tuku kehe 'a Tongatapu 1 'o kapau ko ha' o tokoni pe te ke fakatonutonu te u 'oatu ho faingamālie. Ka ko 'etau hokohokó 'oku 'osi tohi hē

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea, Sea ko e

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali e tokoni 'a e Tongatapu 1

Māteni Tapueluelu: Na'e me'a lōloa ia 'anenai Sea

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē, me'a pe Tongatapu 1

Māteni Tapueluelu: Ka u ki'i faka'osi atu ai leva au Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me'a koe Tongatapu 4

Taukave Tongatapu 4 mahu'inga ke onгона le'o onго tafa'aki ha Komiti ngāue e Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Sea ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmiá, 'oku mahino pe 'oku tohi he Konisitūtoné 'oku 'i ai e *executive power*. Ka 'oku nau taliui mai ki he Fale Aleá pea 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia Sea ke tau tu'utu'uni atu. Ko e 'uhinga pe eni ia 'oku 'atā pe ke 'i ai ha Kōmiti ke 'omai e tafa'aki ko ē ke fanongoa he Fale Aleá e onго tafa'aki lōua. He ko e Pule'anga pe 'oku me'a hení Sea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ke u ki'i fakatonutonu atu Sea

Māteni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke kau ai tafa'aki ia ko ē 'oku tangi maí

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Taukave Pule’anga ‘ikai ha totonu Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti ke fakatonutonu aleapau ne fa’u he Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmití. ‘E Sea na’e te’eki ai foki ke ‘osi ‘eku taimi fakamalanga ‘anenaí pea na’e tuku tala’a ai pē ia. Ka ko e fakatonutonu ‘oku pehé ni Sea. Ko e lao *contract* eni pea ko e lao *contract* ko eni ‘oku ‘osi fakamo’oni ki ai ‘a e ngaahi paati. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ‘e taha ‘a e Fale Aleá ke tau fokotu’u ha Kōmiti ke tau hanga ‘o fakatonutonu ‘a e aleapau ko ení.

Ko e aleapau ko ení kapau ‘oku loto taha e ongo tafa’akí ke na felotoi ke fakatonutonu peá na ō mai fakataha ‘o fai e talanoa. ‘A ia na’e kole ko ē ‘e he ‘Eiki Palēmiá ke fakafoki ki he Pule’angá. Sea ko u tokanga ki he pelepelengesi mo e ngeia e Falé ni. Ko e Fale fa’u lao eni pea ‘oku tau talanoa’i ‘e tautolu ia ‘a e lao moe *contract* kuo ‘osi fakamo’oni pea ‘oku *bind* ai e ongo tafa’aki ‘e 2, ‘a e ongo paati ‘e 2.

Ko e fatongia e paati ko ē ‘oku ta’elotó ko e ‘alu ke talanoa moe tafa’aki ko ē ‘oku ‘ikai ke na felotoi ke na fakatonutonu pe ko e hā e me’a ‘okú na felotoi ki ai. Sea ki he motu’á ni ‘oku ou tui ‘oku ta’efakapotopoto ‘a e fanongo mai, ‘a e me’a mai Hou’eiki mo e kakai e fonuá ko e Fale fa’u laó eni ‘oku tau talanoa’i ‘etautolu ‘oku ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ha’atau mafai ‘atautolu ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakafoki mai ki he Pule’angá Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mo me’a ki lalo ē ...

<010>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: ... lalo ē. Mo me’a ki lalo. ‘Eiki Minisitā ko e kupu 8 na’e ‘osi fakamahino pē ‘i he kupu 8 ‘a e makatu’unga e ‘uhinga ‘o e tangí. ‘A ia ‘oku fakalao pē ‘a e tangí ‘o fakatahu mo e kupu 8. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofongá ko ‘ene fokotu’u pe ‘i ai ha komiti ka ‘oku totonu ke mou tokanga kau Mēmipa. Kapau ‘oku mou me’a ki ai, poupou. Ko hoku fatongia ‘o’oku ia te u talaatu ‘e au ‘a e me’a ‘oku fakalao mo e me’a ‘i he Tohi Tu’utu’uní. Ko e kupu 51 kupu ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga 7 he uike kuo ‘osí ‘e malava pē ‘Eiki Minisitā ke ke ngaue’aki. **Kuo pau ke ‘i he Kapinetí ‘a e mafai pule ‘o e fonuá ‘a ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengaue’aki fakataha mo e taliui ki he Fale Aleá ‘a e ngaahi fatongia pule ‘o e Pule’angá.** ‘Ikai ke ‘i ai hano kovi ‘Eiki Minisitā ‘i he fatongia pule ‘o e Feitu’u na mo e

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo e tēpile e Pule’angá, mou ngāue lelei he ko e tangi ‘a e kakai e fonuá. He ko e ni’ihi ko ení na’a ku, ko e me’a ko eni ‘oku mou me’a aí ko e ngaahi sea ia ‘o e kakai ‘o e fonuá, koloa e kakai e fonuá ‘oku mou ngaue’akí.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea fakamolemole pē ka u, ka te u ‘oatu pē ki’i fakalea ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā ka u fakamahino atu pē me’a ko ení pea ke toki me’a leva ki ai. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou tokanga ki aí ‘etau ngāué, ka ke me’a mai.

Taukave Pule’anga ke fakafoki ange tohi tangi ke talanoa ongo tafa’aki he na’e ‘ikai fakamo’oni Fale Alea he konituleki

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku mahino ‘aupito ‘a e halafononga ia ko ení Sea, ko e totonu faka-Konisitūtone. Pea ‘omai ki he Fale ni ke tau fai e feme’a’aki ki ai kae feme’a’aki fakapotopoto ki he ngata’anga ‘o e mafai mo e ngaahi tukituki ‘omai he laó mo e Konisitūtoné mo e mafai ‘o e Fale Aleá. Sea ‘oku mole ke mama’o hano ‘ai ke tukuhifo ‘a e ngeia mo e mafai ‘o e Fale ni. Sea ko u fakatātā pē, na’e toki ‘oatu pē mei heni ‘a e tohi tangi ‘a e fekau’aki mo e Lao ‘Inivesi Mulí. Lao ko ení na’e ‘osi paasi, fakamo’oni huafa ki ai e Tu’í. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia te tau lava tautolu ‘o fai ki he lao kuo tau ‘osi paasi tuku kehe kapau ‘e fokotu’u ‘o toe ‘omai ke fai hano monomono mei heni pea na’a tau fakafoki ki he Pule’angá.

‘A ia ko e halafononga, fakatokanga’i pē ‘a e totonu ‘a e kakaí. Mahu’inga, kuonga faingata’a ‘eni tu’unga faka’ekonōmiká, hikihiki totongi e koloá, tau kaungā ongo’i fakataha. Ka ‘oku ‘ikai ke tui ‘a e motu’á ni ia ‘e ‘omai ‘a e ngaahi makatu’unga ko iá ‘o fuatautau ke ne hanga ‘o maumau’i ha konituleki pe ko ha lao kuo ‘osi fai hano fakamo’oni’i ‘e ha ongo paati. Ko ia ko e kolé ia Sea ke fakafoki mai ki he, ki he Pule’angá ke talanoa ‘a e ongo tafa’akí na’a na fakamo’oni he konitulekí. Na’e ‘ikai fakamo’oni e Fale Aleá, konituleki ko ení na’e ‘ikai fakamo’oni ha komiti ai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io ki’i me’a ki lalo, ki’i me’a ki lalo, ki’i me’a ki lalo Fakafofonga Fika 4. Kapau leva ‘e ‘oatu ki he Pule’angá, fē leva e faingamālie ‘o e ni’ihi e kau Fakafofonga ‘e ni’ihi ko ení ‘a ia na’a nau ‘oatu ‘a e tohi tangí.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko honau faingamālie eni ko hono fakahū mai e tohí. Na’e ‘ikai ke fakamo’oni ‘a e Hou’eiki ko ení ‘i ha konituleki. Kapau na’a ko e ‘omai ‘a e tohi tangi ko ení kimu’a pea toki fakamo’oni ha konituleki ke fai hano talanoa’i ko u tui ‘oku, ko ‘enau totonu faka-Konisitūtoné eni ke nau fakahū mai. Ka ki he motu’a ni Sea ‘oku pelepelengesi ‘etau tālanga’i ‘a e lao mo e konituleki kuo ‘osi fakamo’oni’i he ongo tafa’aki.

Te u ‘oatu e fakatātā ki heni. Te ne fakaava eni ha matapā, kapau pē ‘oku ‘i ai ha taha ia kuo fie tangi mai ‘i he fonuá ni ki ha konituleki kuo ‘osi fakamo’oni pea paasi ‘o fakahoko. Pea ‘e hoko leva ia ko ha fakaava ha matapā, ko e fie tangi pē ha konituleki ia kuo ‘osi fakamo’oni pea lele ‘e ‘omai ki he Fale ni. Ko ia ai Sea ‘oku ou, ‘oku ou kole atu pē fakamolemole ki he Feitu’u na ke fakatokanga’i ange, ki he motu’a ni ‘oku ou ongo’i ‘oku ta’efakapotopoto ke tau tālanga’i. Tuku kehe ka fakataha ‘a e ongo paati na’a na *sign* he konituleki ko ení pea kuo ‘osi *bind* pea ke na muimui ki ai, felotoi kae fai e fakatonutonu ko ení Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki’i me’a pē Fakafofonga Fika 4 ki lalo ē, Tongatapu Fika 4. ‘Eiki Minisitā ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na, ‘oua ‘e te ke kole fakamolemole mai ki he motu’á ni he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku kovi ‘a’aku pea ‘oku sai pē Feitu’u na ia. Ko e me’a ko ē ‘oku ou ongo’í, hā e me’a na’e ‘ikai ke mou me’a hake ai ‘i he taimi ‘o e Sea Fale Aleá. Ngaahi me’a eni ia na’e totonu ke fai ‘i he taimi ‘o e Sea e Fale Aleá ka koe’uhí kuo tukuhifo

ia ki lalo ki he motu'á ni he 'ikai ke u toe lava au 'o toe fai ha me'a. Te tau hoko atu tautolu ki he'etau ngāue 'o fakatatau mo e tala fatongia 'oku 'omaí ki he motu'a ni. Hoko atu Tongatapu Fika 4, 'Eiki Palēmia na'e 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai?

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea. Ko e ki'i fakatokanga'i pē mu'a na'e 'osi 'ohake pē eni 'i he Falé Sea 'a e tau faitu'utu'uni atu ki ha me'a, ha fo'i lao na'e 'osi tali 'e he Falé. Ko e 'uhinga pē ko ho'o fokotu'u mai ko ē na'e tonu 'ohake he Falé, na'e 'osi fai pē 'a e fatongia ko hono tuku hake ke fai ha ...

<002>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Palēmia: ...sio ki ai 'a e Fale, ka ko eni 'oku tau a'u mai ki he Komiti Kakato, 'oku mau taliangi atu pē pē ko e hā 'a e tu'utu'uni 'a e Komiti mālō.

Māteni Tapueluelu: Me'a mai Tongatapu 4.

Taukave kei mahu'inga ke fanongoa ongo tafa'aki 'i hano tukuatu tohi tangi ki ha Komiti Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea, ko 'emau fanongoa pē 'a e ngaahi faka'uhinga 'oku 'omaí mei he Pule'anga Sea mau faka'apa'apa'i, ka 'oku 'i ai 'a e tokanga Sea ko e 'uhinga ko e ongo tafa'aki 'oku ua, kapau 'e fanongoa 'e he Fale Alea 'o fakafou 'i ha komiti ongo tafa'aki he 'oku me'a mai e Pule'anga talamai 'oku hala e me'a 'oku talamai he Tohi Tangi, kapau 'e fanongoa 'e ha komiti 'i heni Sea ko e konga ia e taliui mai ki heni. 'Oku 'ikai ke tau faitu'utu'uni atu, ka 'oku tau fanongoa he 'oku tangi mai e faha'i 'e taha 'o talamai fakahalaki ia 'e he Pule'anga, ko e 'uhinga ia 'o e fakakaukau Sea pea ko u kole pē ke u fehu'i atu pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke laumālie lelei pē Minisitā e *MOI* 'o tokoni mai ta'okete Minisitā ko eni, ko e fakamatala ko eni 'oku 'omaí kia mautolu na'e 'uluaki fokotu'u 'a e ngaahi fika ko eni ko ē ki he langa 'o lahi 'o 100000 tupu ko e fokotu'u ia he Potungāue *MOI* 'o fakafou 'i he *building control*, toki 'ave ia mei ai ki he Kapineti 'o holoki ko 'eku fehu'i pē Sea, ke ke me'a mai ange pē ko fē e tafa'aki 'oku mo'oni, ko e me'a ia 'oku mahu'inga ai Sea ke fanongoa e ongo tafa'aki lōua 'e he komiti 'o e Fale Alea Sea kae *fair*.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakahā Pule'anga loi 'a e ngaahi mata'ifika na'e 'uluaki tu'u e ngaue langa he 1 kilu tupu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na tuku pē ke tali atu e fehu'i. Sea mahalo 'oku mahino 'aupito pē ko e ngaahi talanoa eni mei tu'a. Na'e 'i ai pē 'uhinga ko e mata'ifika ko ena na'e me'a mai'aki 'e he Fakafofonga 'ikai ke tui ki ai e motu'a ni, ka na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e to'o me'a ko ē na'a ku lave ko ē ki ai 'anenai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia ai Sea ko e feinga'i pē ngāue ke vave ange. Ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai ki he fakava'e Sea lahi e fanga ki'i kautaha ia ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau fu'u maka ia 'anautolu 'ikai ke 'i ai ha'anau ngaahi misini, 'ikai ke 'i ai ha'anau ngaahi loli ke nau ō 'o fakama'a 'a e tu'u'anga fale pē ko e tu'u'anga fale motu'a pē ko e tu'u'anga fale fo'ou kuo pau ke fai e fo'i ngāue ia ko ia. Pea ko e me'a ia na'e tokoni ai 'a e Pule'anga, ala atu e Pule'anga 'o fai hono to'o mai e ngāue ko eni ke 'oua 'e toe hoko 'a e fakava'e ia ko ha palopalema ia 'a

e tokotaha langa, ko e ‘alu atu pē ‘a e tokotaha langa ‘o langa ‘i ‘olunga ‘i he funga fakava’e ko eni ‘oku ‘osi tanu ‘e he potungāue.

Ko e fehu’i ko eni ‘oku fehu’i mai ‘e he Fakafofonga Sea tali nounou ki ai, ‘oku ‘ikai ke tui ki ai ‘a e motu’a ni pea ‘oku ‘ikai ke mo’oni mālō.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 4.

Fokotu’u mo pou pou tukuhifo Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Komiti Sosiale Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Me’a lelei ‘oku ne ...ka u faka’osi atu au Sea ‘a e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke tui ki ai pē ‘oku hala ka ko e fakamamafa atu ai pē he motu’a ni Sea ‘a e mahu’inga ko ia ‘a e fanongoa ‘a e ongo tafa’aki lōua Sea he ‘oku na tau’aki fakahalaki mai ko e fokotu’u pē ia Sea ke pou pou kapau ‘e tukuhifo ki he Komiti Sosiale mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho’o fokotu’u Fakafofonga?

Māteni Tapueluelu: Fokotu’u pē ‘a e motu’a ni Sea kapau ‘e tukuhifo ‘a e fokotu’u ko eni mo e Tohi Tangi ki he Komiti Sosiale ke fakakaukau ai ko e ‘uHINGÁ ko e kehekehe ‘i he fika kae fanongoa lōua ‘a e ongo tafa’aki Sea he ‘atā ia ‘i he komiti ke me’a mai e tafa’aki ‘e taha, ‘ikai ke lava ‘a e tafa’aki ‘e taha ‘o me’a mai ki ho Komiti Kakato Sea.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: ‘A e founa ngāue.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Tu’utu’uni faka-Lao ko ē ki he fekau’aki mo e mahu’inga ‘o ha ngāue ‘a e Pule’anga ko e *Procurement*, me’a pē ia ‘oku tau ‘osi mea’i kotoa pē he Fale, he ‘ikai ke toe *procure* mo Fale Alea ia ‘osi tali ‘e Fale Alea ‘a e *Procurement*, kae tuku ke u ‘oatu pē ‘a e ki’i fo’i fakamatala ko eni, ‘o kapau ‘e faifai ange pea tau tali ‘a e fokotu’u ko eni, ‘e pau ke to’o ‘a e Fale ‘e 120 he ‘ikai ke lava ‘o langa ‘a e Fale ‘e 120 ‘o kapau ‘a e hiki ‘a e *price* ko eni, ‘e ‘alu hake leva ‘a e Fale ko ē na’e tu’u ‘i Pātangata fakava’e ki ‘olunga.

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu pē fakamolemole Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘O mei 200000 Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

Māteni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu Sea ‘a e me’a mai ‘o kau ki he *Procurement*. ‘Oku ‘ikai ke lave atu eni ki he *Procurement*. Ko e *contract* ‘oku ‘i ai e faingamālie ke felotoi ‘a eni ia na’a nau fakahoko ai ‘a e pēseti ‘e 9 Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu, ka 'i ai ha me'a *contract* kuo 'osi tali 'i he *Procurement*, ka 'i ai ha *variation* 'e toe foki ki he *Procurement Committee* ke tali 'a e liliu ko ia, 'oku 'ikai ke tau faitu'utu'uni atu tautolu ki ai, 'oku 'i ai 'a e founa fakalao ia, ka ke fakakaukau Sea pa'anga 'e 200000 'a e fale ko eni 'oku fakava'e ki 'olunga 'i Pātangata ko e *price* ia 'oku nau 'omai, pea kapau te tau lele'aki 'e 'ikai leva ke toe lava 'a e Fale ia 'e 120 'o langa.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 13. 'Ai ha Feitu'u na ia ha ki'i me'a 'oku fo'ou ke ki'i ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Sea Kōmiti Kakato : ... makehe mei he me'a ko eni.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu' u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale Eiki. Fakatapu atu ki he Pilinisi kae 'uma'ā 'a Hou'eiki fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea ko e tohi tangi ko eni kuo lave'i 'e he motu'a ni 'oku mahino pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e faka'uli'ulilatali. 'Uluaki 'Eiki Sea ko e to'o hake pē ia 'e he motu'a ni 'a e 'uluaki alea 'a e Pule'anga pea mo e kau *contractor*. Na'e 'osi fakahoko pea 'osi tānaki 'a e peseti 'e 9. Kapau leva 'oku toe 'i ai ha'anau toe fiema'u Sea nau toe me'a mai pē he laine tatau 'o toe fai e talanoa pea mo e Pule'anga. Te u pehē ko e founa lelei tahā ia. Ongo'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku toe 'i ai 'a e vā ia 'o kimautolu mo e kau *contractor* ke faka'ai'ai ke fai ha fa'ahinga ngāue pehē. Ka kapau 'oku tau loto ke fevālelei 'aki e anga 'etau vā 'etau ngāue, he 'oku tau fakahoko eni ka 'oku fiema'u 'e he kāinga Ha'apai ke langa 'a e fale.

'Eiki Sea na'e tui 'a e motu'a ni ko e *contractor* pea mo e *owner* 'oku 'i ai 'ena *agreement* 'anaua 'e 'ikai ke toe fiema'u ia ke 'i ai ha Kōmiti 'o nofo hona vaha'a ke fakafetautaki naua. Ko e 'uhinga ia 'oku 'uhinga 'a e motu'a 'ave ki he Pule'anga kae toe fa'u fo'ou e ngaahi me'a ko ia. He ko e *agreement* ko eni Sea ko e taimi ko eni 'oku 'omai ai 'a e tohi tangi ko eni ta'e'aonga e alea ia. Pea ko u tui ko e konga ia te tau lava pē 'o vakai ki he ngāue ko eni. Ko e ma'u 'a e motu'a ni na'e 'i ai 'a e ki'i motu'a mei hoku vāhenga na'a nau fiema'u ke nau kole laiseni mai ke nau hoko ko e kau *contractor*. Ko e me'a ko ia na'e fiema'u mei he kautaha ko eni, ke nau *apply* mai 'omai mo 'enau laiseni, 'omai mo 'enau tu'unga 'oku 'i ai ha'anau *capital* pea toki fai 'a e ngāue ko eni. 'Eiki Sea ka 'oku ou tui na'e fakangaloku 'a e 'u ngāue ko ia pea fakahoko e ngāue. Na'e lele mai e ki'i motu'a mei Ha'apai ko e ha'u 'o hifi e fale heni. Hifi e fale 'e 5 'o Kotu, hifi e fale 'e 9 'i Ha'afeva tokotaha pē pea foki.

'Eiki Sea ko e ngāue ia ko eni ko e ngāue ia 'oku ma'ama'a. ka ko e toe tautau ko ē 'a kimautolu kau Fakafofonga 'oku makatu'unga ai 'a e ngaahi longoa'a ko eni. 'Eiki Sea na'a ku talanoa pea mo hoku 'ilamutu 'oku ngāue 'i Fonoi. 'I ai e fo'i fale 'e 9 'oku ne langa. Pea ne 'eke mai ko e hā ho'o lau ki he tohi tangi? Ko e fehu'i mai eni he uike kuo 'osi te'eki ai alea'i e tohi tangi toki alea'i eni. Ko u talaange 'e tangata *withdraw* koe. Pehē mai 'a e 'ilamutu ke u *withdraw* he na'a ku 'osi fakamo'oni he tohi tangi. Ko u pehē atu kuo maumau e tohi tangi. 'A ia 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku ou tui au ki ai, pea 'oku ou kole atu fakataha mo e kole 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki tau fai mu'a ha me'a melino. Mou fakamolemole Hou'eiki ka tau 'omai he 'e fai 'a e *compromise* 'e 'ikai ke 'alu ia ki he me'a ko eni 'oku mou 'omai ka 'e fai 'a e ngāue ki ai. Ka 'oku hangē 'oku hanga 'e he Fale ni ia 'o fakatupu 'ita'i e Pule'anga.

Sea ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu'u na kau ka lele atu ‘o kole ki he Feitu'u na te u fou atu he founa ko ē ko ē ‘e tali ai ‘eku kole. Pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘eku pou pou atu ki he ngaahi kole ‘oku ‘oatu mei he Hou'eiki Pule'anga ke tau fai mu'a ha ngāue he ‘e tu’u e ngāue. Pea ‘oku ou tui kapau leva ‘oku ai ha toe tui kehe ka ‘oku ‘ikai ke u tali mo pou pou ke toe fokotu’u ha Kōmiti, he ‘oku ‘i ai ‘a e *agreement*. Pea ko ‘eku fokotu’u atu ia ‘ofa atu mālo e ma’u taimi.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā te ke me’a.

Tevita Puloka.... : Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālo. Te u ‘oange kia Fika 1 pea toki ‘oatu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā pea hoko mai leva ‘a Tongatapu 7.

Tevita Puloka : Mālo 'Eiki Sea. Ko u tui ko e tohi tangi ko eni ‘oku mā’opo’opo ki ha founa ke fai’aki ha ngāue pē ko ha felotoi. Kapau te mou me’a hifo ki he kongā kimui ‘oku ‘i ai ‘a e *bill of quantity* ai pē ko ha ‘esitimetri ‘a ia ko e *tsunami house reconstruction projects one bedroom shelter*. Na’e ‘osi ‘asi pē ‘anenai. Ko e mo’oni ia ko ē na’a ku ‘uhinga ko ē ‘oku fakamo’oni’i mai he tohi tangi pea faingofua ke lava ai ha feme’a’aki pea mo e ...

<008>

Taimi: 1455-1500

Tevita Puloka: ... ke lava ai ha talanoa. ‘O kapau te mou me’a pē ki he, ‘oku ‘asi mai ia ai ko e, ko e *concrete work* ‘oku nau ‘omai ai ko e *script footing* ‘oku ‘osi ‘asi mai ai ‘e fe’unga mo e *cubic meter* ‘e nima ‘a ia ko e fakava’e ia ko ē ‘e lele lōloa.

Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai kuo hanga ‘e he tohi tangi ‘o ‘omi ‘enau fakamo’oni pea kiate au ‘oku lava mā’opo’opo ke fai ai ha talanoa ki ha hoko atu ko e me’a pehē.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu. Fakatonutonu Sea. Na’e ‘osi fakatonutonu ‘anenai e Fakafofonga ni fekau’aki mo eni ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ko e tohi’i mai ai e me’a e tohi tangi ko e me’a ia ‘oku mo’oni he ‘e ‘oatu ‘emau fika ‘a mautolu ‘e kehe ia mei hē ‘e kehe ia mei he fakakaukau ‘a e Tongatapu 1 ‘oua toe talamai ‘e ia ko e tonu ē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mo’oni mo’oni ‘aupito.

'Eiki Palēmia: Na’e ‘osi fakatonutonu ‘anenai ka ‘oku hangē ‘oku ‘ikai pē ke fiamālie ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e Feitu’u na.

Tevita Puloka: ‘A ‘e Sea te u ki’i tokoni atu pē ai. Ko hono ‘uhinga he ‘oku pehe ni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga me’a ki lalo.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga ko ‘ene fakatonutonu pē ‘o tonu

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'Eiki Palēmīa me'a ki lalo. Mo me'a lōua ki lalo. He 'ikai te u lea au pea ke me'a mai he Feitu'u na Fakafofonga Fika 1 ko au 'oku ou tali e fakatonutonu 'oku 'omai he 'Eiki Palēmīa he koe'uhī 'oku 'i ai 'enau fika ko e fika ko enī 'oku 'omai 'e he kau ni'ihi ko enī Fakafofonga he kau Mēmīpa 'oku te'eki ai ke tau fakapapau'i 'e tautolu. Ka koe'uhī ko hono 'omai ki heni pea 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a 'oku me'a mai he Fakafofonga 4 mo e ni'ihi 'oku nau mea'i 'e nautolu 'ikai ke lave'i ia he motu'a ni ko u tui te tau fai pē he founa ke napangapangamālie koe'uhī ko e ni'ihi e kakai 'o e fonua 'oku nau tangi mai ko e ngāue na'a nau fai ka 'oku 'i ai 'ene uesia. Ka 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a mai he 'Eiki Palēmīa 'oku 'i ai pē mo 'enau fika ka ko u kole atu ki he Feitu'u na ka ke me'a mai he 'ikai ke tau fu'u nofo 'i he fika pē ko ē ka 'oku 'i ai e fika 'a e 'Eiki Palēmīa mou 'ai ha founa 'e lava ke tau lava 'o ngāue fakataha ai ki he me'a ko enī. Me'a mai Fakafofonga Tongatapu Fika 1.

Ngaahi taalafili he mata'ifika 'oku hā mai he tohi tangi

Tevita Puloka: Ko e, ko 'eku 'uhinga ia Sea kuo 'omi 'e he tohi tangi ia 'enau mata'ifiká ko e *PMU* leva ke fai e talanoa ke 'ilo e mo'oni he ko e taukei 'a e motu'a ni 'oku pehe ni ko e *cubic meter* 'e nima ko enī 'oku 'omai mei he tohi tangi ko e lahi ia e sima ke hua'i 'i he fakava'e ko ē 'oku lele lōloa.

'E fu'u fakavalevale ka ha'u ha taha 'o talamai 'oku tonu ke *cubic meter* pē ia 'e ua. He ko e me'a ia 'oku 'osi mahino 'oku fika'i pea 'oku 'ai me'a ia nau 'uhinga ki ai Sea 'oku hanga he tohi tangi ko enī 'o 'omi e me'a ke faingofua ke fai ha talanoa pea mo e *PMU*.

'Eiki Palēmīa: Fakatonutonu Sea.

Tevita Puloka: Ki ha *negotiate* ha toe talanoa ...

'Eiki Palēmīa: Ko e me'a enī ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Palēmīa: Sea 'oku kei me'a mai 'aki pē he Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke 'i heni 'a e fika ia 'a mautolu ke 'alu atu ko e ua pē ko e nima pē ko e tolu mo e konga pē ko e fā tuku ia hangē ko e tala tu'utu'uni 'a e Sea. Tau kumi ha founa ko ē te tau 'unu ai kimu'á he 'oku hangē ko 'eku lau ka pehē atu fili mai ha 'api 'e 20 mei Kolomotu'a 'e to'o mei he lisi ka tau hiki 'a e totongí ko e 'uhinga pē ke nofo he patiseti, te ke lava 'o to'o ha fale 'e 20 mei he lisi ko enī 'e 286?

Tevita Puloka: Sea te u ki'i te u feinga pē ke fakamaama ange ...

Sea Komiti Kakato: 'Oleva ki'i 'oleva Fakafofonga ē. 'Eiki Palēmīa ko e angamaheni foki e Fale ni ia mo 'etau ngāue kuo pau pē ke fai e 'a e ngāue ia 'a e kau Mēmīpa fakatatau pea mo e kupu 8 'i ha kakai 'oku nau fiema'u e tokoni ko e tangi. 'Oku ou fakatokanga'i ko e tu'o fiha enī ho'o me'a mai mo ke fakatātā ki Popua ka to'o e fale ko enī 'e fiha kuo 'ai enī ki Kolomotu'a kuo a'u ki 'Eua. Ko u kole atu Hou'eiki 'e Fakafofonga Fika 1 hā ha toe me'a te ke toe me'a ki ai he ko u kole atu ke tuku he 'oku 'ikai ke tatau 'a e fika ko enī mo e fika 'a e Pule'anga ko e hā ha me'a te tau malava ke tau nga'unu ai ki mu'a?

Tevita Puloka: Ko e me'a ia nau 'uhinga ki ai Sea. Ko e me'a ia nau 'uhinga ki ai Sea. Ko hono sai he kuo 'omi he'etau tohi tangi 'a e me'a 'a eni ko e *Bill of Quantity* ia ko ē pea mo e 'esitimeti ...

Sea Komiti Kakato: Ko u fakatokanga'i ko ē ho'o ho'o vili ta'e'unua tapu mo e Feitu'u na 'oku hangehangē kiate au ia ko e 'ū fika ia ko eni ko e me'a ia 'a e Feitu'una mai pē 'e he Feitu'una ki he ni'ihī ko enī.

Tevita Puloka: Sea 'ikai 'aupito 'aupito Sea kuo 'osi 'asi pē ia he tohi tangi ...

Sea Komiti Kakato: 'UHINGA ko u kole atu, ko u kole atu ke tuku ka ke vilitaki pē 'oku hangē kiate au 'e mo'oni e fika ia ko enī he 'oku, ko e Feitu'u na foki 'oku 'i ai ho'o mea'i lelei 'a e me'a ko e langa mo e *cubic meter* mo e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omi ko enī.

Tevita Puloka: Ko 'eku 'uhinga 'oku sai he 'oku 'omi e me'a ke me'a mai ki ai e *PMU* pē ko e Pule'anga ...

<009>

Taimi: 1500 – 1505

Tevita Puloka: ... hanga 'o, he kapau na'a nau fo'i 'omi pe 'enautolu e mata'ifiká 'o 'ikai ke 'omi 'a e *BOQ*

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a hifo ange ki lalo, ki'i me'a ki lalo 'e Fakafofonga Fika Tongatapu 1. 'Oku mahino 'oku sai 'oku 'omai ka 'oku me'a mai e Pule'angá 'oku 'ikai tatau 'a e fika ko enī mo 'enau fiká. Hā leva e me'a te u fai 'e he motu'á ni ka tau nga'unu ki mu'a ke tatau 'a e fika ko ē 'okú ke vilitaki ki ai e Feitu'u na pea 'omai mo e fika 'a e Pule'angá ka e tatau ko e 'uhingá ka tau 'unu ki ai.

Tevita Puloka: Sea na'á ku 'uhingá 'oku lava ai ke fai ha talanoa mahino. Ko hono 'uhingá ia, 'oku 'ikai 'uhinga ia pe 'oku hala ē pe 'oku tonu ai.

Lord Tu'ihā'angana: Ke u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga, kātaki Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali e tokoni 'a e 'Eiki Nōpele

Tevita Puloka: 'Io mālō

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai angé 'Eiki Nōpele

Lord Tu'ihā'angana: 'Io tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Kōmití. Hangē pe na'á ku lave ki ai 'anenaí, fai foki feme'a'akí 'e he Hou'eiki ko ē mo kinautolu 'oku nau mea'i e ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi me'a fakatekinikale fekau'aki mo e tohi tangi ko enī. Ko mautolu leva toengá mau fokoutua ko enī ke feinga'i ke mau mahino'i e.

Ko e me'a 'oku mahino ki he motu'á ni Sea kuo 'osi fakaava mai 'e he Palēmiá pea hangē ko e 'Eiki Minisitā. 'Oku fie fanongo mai e Pule'angá ko e hā, ki he ngaahi kautaha ko enī, nau fiema'u ke nau ō ange 'o talanoa mo ia. Pea ko e fatongia leva ko eni 'oku 'omai he tohi tangi 'oku nau toe pehē mai, 'omai homou tokoní kiate kitautolu kotoa ko ē hení. Ngaahi tokoni ko

eni 'oku mou faí he 'oku mau, 'a ia 'oku mahino kiate áu 'oku tau mei hu'u atu. Tali 'e he Pule'angá ia hangē ko e *contract* mo e hā fua ke na toe talanoa mo e 'ū kautahá. Pea ko ia 'oku ou 'ai pe 'e au ke mahino'í na ko ia 'oku toe fakaava mai 'e he Pule'angá ke tau tokoni ange. Ko e hā 'etau fakakaukau ko ē 'oku tau 'oangé 'o 'oange ke tokoni ki he'enu teuteu ko eni ke nau alea.

Pea ko ia ko u kole pe au Sea, hangē pe ko e me'a ko ena 'oku 'omai he Fakafofongá. Ke tukuange mai 'e he Pule'angá ke 'oatu e ngaahi fakakaukau 'a e Fale Aleá ke tokoni he 'oku ou tui 'e iku e me'á ni 'e tuku atu ke mou toe talanoa'i mo e ngaahi kautaha ko ení. 'Oku 'osi 'oange e peseti 'e 9 pea kapau 'oku pehē ke 'alu fakataha pē mo e *inflation*, 'oatu pe, 'alu hake 'o peseti 'e 15.

Ka ko 'eku kolé pe 'aku Sea hangē ko 'emau tangutú 'o fakamā'opo'opo kapau 'oku tali pē 'e he Pule'angá tukukehe e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u ke fakatonotonu pea fakatonotonu. Ke 'oatu he ko eni te nau teu talanoa mo e ngaahi kautahá fekau'aki mo e me'a 'oku lau 'e he *contract* ke 'oatu pe mu'a e ngaahi fakakaukau he na'e 'osi me'a mai e Palēmiá pea mo e Minisitā *MOI* te nau fanongo ki he ngaahi kautahá pea tau toe tokoni ange.

Na'e me'a Palēmiá ko e ngaahi feme'a'aki te mou fai 'i Fale Aleá ni 'e tokoni ia ki he'emau teu fokotu'utu'u ko ē. He 'oku mau ki'i hē mautolu ko eni 'oku mau ta'utu 'o fai e fakamā'opo'opó, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 1

Tevita Puloka: Sea 'oku mahino 'aupito pea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai pe ngaahi me'a 'oku te'eki ai ke fu'u mahino. Ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga au ki ai, ko e tohi tangi ko ení 'oku nau 'omi e me'a ke fakafaingofua'i ha'anau fengāue'aki mo e Pule'angá he 'oku kau e motu'á ni ia 'i he tui ke nau hangatonu 'a e ngaahi Kautaha Langa ko ení 'o fai ha pōtalanoa pea mo e *PMU*.

Pea 'oku ō atu pea mo e, 'a ia ko e naunau ē 'anautolu, me'a mai *PMU* ia mo 'enu fokotu'utu'u 'anautolu mo e me'a na'a nau 'amanaki ki ai. Pea na'e 'osi me'a 'aki pe ia 'e he 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* 'anenaí 'oku 'i ai tō kehekehe he ngaahi kautahá 'i he anga e founa 'enu fakahoko e ngāué 'o hangē ko hai 'oku sai ange mo vave ange 'ene fai 'ene ngāué mo e totongi 'ene kau leipa.

Ko e me'a kehe ia, ko e me'a ko ē na'e hoha'a e motu'á ni ia ko e fu'u hiki lahi ko ē 'a e *material*. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni pea 'oku tau, 'oku lave'i pe ia 'e he motu'á ni pea 'oku mea'i 'e he tokotaha. 'Oku hiki lahi e *material*, tautautefito ki he *material* e langá, ko e leipá 'oku malava ke nau ki'i kenu ai. Ka ko e 'uhingá pe ia 'a eni 'oku 'omí pea 'e lava leva ke nau feme'a'aki ki he lau e *quantity* ki he sima pe ko e papa, 'o fai e talanoa ki ai. Ko e *price* te nau kehekehe ai ka 'oku 'ikai ke tonu ke nau fu'u kehekehe 'aupito.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fehu'i pē, kātaki Sea, peá ke ki'i fakamaama mai pē Sea. Ko e hā me'a na'e 'ikai ke nau fai ai e ngāue ko iá kae toe tuku mai ia ki ho Falé Sea kae 'ikai ke fai ia me'a ko ia 'o fakatatau ki he *contract*. 'Oku 'i ai 'enu totonu ke nau 'ohake ha me'a 'oku 'ikai ke nau fiemālie ai. Kae 'ikai ke fai ia ka nau 'omai 'enu totonu ki Falé ni hangē ko e me'a ko ē 'a Tongatapu 1, ke fai ha feme'a'aki, fai ha'anau talanoa mo e *PMU* ke nau fakatonotonu fika. Kae 'oua 'e toe tuku mai ki hení kae 'osi e fo'i me'a ko iá 'oku nau ta'efiemālie pea toki

vakai mai leva ki ho Falé Sea. ‘Oku ou tui au ki he fokotu’u ko ē na’e tonu ke nau talanoa kimu’a. Ka na’e ‘ikai ke fai ha talanoa ia hangē ko e me’a ‘a e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Hai ha taha ‘ia kimoutolu te ne lava ‘o tali, ki’i me’a hifo ‘Eiki Minisitā ki lalo. ‘I ai e fehu’i ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmiá, ki’i me’a mai angé Fakafofonga Tongatapu he ko e Feitu’u na pea mo e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu na’a mo fakahū, ‘ai ange ha’amo tali ...

<010>

Taimi: 1505-1510

Sea Komiti Kakato: ... ‘ai ange ha’amo tali ki he me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘Eiki Palēmiá. Na’e ‘osi fai ha talatalanoa kimu’a pea nau toki fai e tangi pe ‘oku fakahangatonu mai pē tangi ia.

Tui Tongatapu 5 ne ‘ikai muimui Pule’anga he founa angamaheni ki he fakatau fakapule’anga pe *procurement*

‘Aisake Eke: Sai tapu pea mo e Feitu’u na pea pehē ki he, ki he Hou’eiki Minisitā ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Kapineti pehē ki he Hou’eiki ‘a e Nōpelé pea pehē ki he kau Fakafofongá, kae fai ha ki’i fakahoha’a.

Sea ‘oku sio hifo ko eni ko e ki’i palopalema ma’ama’a ‘aupito, faingofua. Ko u tui ko e, ko e lahi ko e fehu’i ko ē ki he pehē ko ē na’a nau fetala, na’e ‘ikai ke fai hanau felongoaki. ‘Oku ‘asi pe ia he tohi ko eni na’e ‘osi fai ‘enau felongoaki nau fakataha he ‘osi e māhina kuo’osi. ‘Osi fai e fakataha ko iá Sea. Ka ‘o kapau ‘e faingamālie ai leva ke u lave hifo ai pē au ki he tohi ko eni Sea. ‘Uluaki pē Sea ke fakatokanga’i ange ko e founa ko ē ‘oku fa’a fai ko ē angamaheni ko ē ‘o e tuku ha ngaahi ngāue kitu’a ko ē ke fai e ngāué ‘a ia ‘oku ui ko e *process of procurement* ko eni, na’e ‘ikai ke fakahoko ia. Poini ‘uluaki ia. Na’e ‘ikai ke fakahoko ‘a e fatongia ko iá.

Sai ko hono uá, hoko leva ai, he kapau na’e fai ‘a e founa ia ko iá ‘a ē ko ē founa angamaheni. ‘Oku ‘omai ‘enautolu ‘osi ‘i ai pē fo’i fika ia ‘a e Potungāue *MOI* he ‘oku ne ‘osi fika’i ‘e ia ‘ene fo’i fika fakatefito he, ko e hā e lahi mo e mahu’inga e koloá, fute ‘e fiha, hā e lōloa ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i ‘oleva Fakafofonga Tongatapu 5. Ko e fakatonutonu pe ko e tokoni ‘Eiki Minisitā?

Tui Pule’anga ‘ikai taha pē founa langa fakahoko ‘i Tonga ni

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ko e, ‘oku ‘ikai ke taha pē founa langá ia ‘i Tongá ni pea mo māmani. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ia ko e *fixed price and then pre-agreed* ke lava ‘o fakahoko. Ko e founa ia na’e fakahoko he Pule’angá. ‘Oku fakalao? ‘Io, ‘oku fakalao. ‘Oku ngaue’aki ‘i fē ‘ia? ‘Oku ngaue’aki ‘e māmani e founa ko iá. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke pehē ko e founa ko iá ko e toki fakahoko ia he langa ko eni. Sea, taki hala’i ‘aupito ia, mālo.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na ka u lave atu ai. ‘Ikai! Ko e founa ko ená kapau, na’e tonu ke fai ia ‘i he founa angamaheni. Lī mai homou *price*, lī atu mo e *price* e ngaahi kautahá. ‘Ikai ke hoko ia. Ko e me’a ko ē na’a mou faí, ‘a ia ko e 85. Ko e me’a ia ko u pehē ai ko ē ko e ‘alu ko ē ki he *contract* mo e me’á, tuku ia he na’e ‘ikai ke mou muimui moutolu he *process*.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘a ia ko e fehu’i atu pē eni ai ke, te tau fakafekiki ai te ne talamai ‘e ia ‘oku tonu ia, te mau ai atu mautolu, tonu mautolu pē te tau ‘unu atu ki ha me’a te tau lava ‘o fengae’aki ai. He ‘ikai pē ke mau tui tatau mautolu ia he ko e ‘uhingá ia ko e me’a ia na’e fakahokó. Ko e *Procurement* founa ia na’e fakahokó, ‘osi ‘i ai pē mo e ‘ū *document* ia kapau ‘oku fie me’a ki ai e Fakafongá pea ‘oatu ke me’a ki ai, peesi laulau ngeau ko e ‘uhingá pē ke fakafou he founa ko iá. Kae ‘oua te ne talamai ‘e ia, ‘oku ‘ikai. He te tau fakafekiki tautolu ‘o mole ai e taimi ia ho Falé Sea. ‘Ai mai ha me’a ko ē te tau lava fengae’aki aí. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia. Me’a mai Tongatapu Fika 5.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Seá. Ko ia. Kae kehe ko u lave pē au ki he *process*, ko e *process* ē na’e ngaue’aki ‘o hoko ai e palopalema ko ení. Ko e ‘elito ko ē ‘o e tohi tangi ko ení ‘oku nau pehē ko e mahu’inga ko ē ki he langa ko ē fo’i falé. Ko ia ‘oku nau talamai na’e fu’u ma’ulalo. Ko ‘eku fika’i hifo ko ē ‘enau fiká ‘oku ‘ova ‘aki ia e peseti ‘e 254. 254.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fehu’i atu ki he Fakafongá.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a ki lalo ‘e Fakafongá he ‘oku mālie e me’a ‘a e Tongatapu 5. Ko ia ko e tokotaha foki eni na’e ‘osi Minisitā Pa’anga pea ‘oku ‘i ai ‘ene fo’i fika ‘ana heni ‘oku fu’u ‘ova ‘a e fika ia ‘a e kau *contractor* ‘aki ‘a e peseti ‘e 200 tupu.

‘Aisake Eke: Ko ia. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga eni ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e ni’ihi eni na’e tangí ‘oku ‘ova ‘enau fiká.

‘Aisake Eke: Ko ia. Ko e fika ko ē kamatá tau pehē ko e kamata e fo’i fiká, ko e fika eni te ma kamata aí. Ko e ha’u ko ē ‘a e fika ko ē henau fakafuofua ko ē fika ko ení. Ko ‘eku tānaki ko e *material* pē foki eni. Ko e fika ko ē ‘oku nau tānaki mai ‘a e tu’unga totongi ‘o e ‘aho ko iá, ‘a ia ko e hangē kiate au na’e toki fai pē ‘i Ma’asi pe ko fē ‘a e me’a ko iá. ‘A ia na’e toki fai pē he ta’u ni kuo ‘osi ‘i ai e totongi, hiki ia. Ko ‘enau fakafuofua ko ē ‘anautolú pa’anga ia ‘e 192.94 ‘a e ‘ū tu’unga totongi ko eni ‘ū papa mo e koloá. Ko ‘enau hiki fo’ou, ‘alu ia pa’anga ‘e 490.20. Hiki ‘aki ia e peseti ‘e 254.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

‘Aisake Eke: ‘A ia ko e ‘aho ko ē na’e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fakatonutonu pē ‘oku ‘i ai e kakai fanongo e fonuá ni. Ko e mata’ifika ko eni ‘oku tau feinga ko ē ke fakatonutonu Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Fale ‘eikí, ‘oku ou tui ‘oku tau fu’u fakalahi e mata’ifiká.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ‘e ‘Eiki Minisitā. Ko e hā e me’a ‘oku hala ‘i he me’a ‘a e Fakafofongá ‘oku fakatonutonu he Feitu’u ná. Ko e ma’u e motu’á ni ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i ‘oleva ē ki’i me’a ki lalo. 119.94 ko e totongi motu’a ia e papa. Hiki ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 300 tupu ‘o 400 tupu ‘a e papa. ‘Oku hala pe ‘oku tonu ‘a e me’a ‘oku ‘oatu ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku tui e motu’á ni ia ko e mata’ifika ko iá, ‘oku ‘ikai ke tonu ia Sea. Ko ‘etau talanoa eni ‘atautolu Sea ‘i he mata’ifika pē mei he falekoloá *PTH* pea mo Sōnasi. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku fūfuu’i. Pea ko e me’a ko eni ‘oku ma’u he potungāué ‘oku mau, ‘oku toe fakatau papa pē mo koloa ‘a e potungāué Sea. Pea ko e ‘ū mata’ifika ko eni ko ē ‘oku ‘omai he tohi tangi ‘oku fakafehoanaki pē ia. ‘Oku ‘ikai ko ha mata’ifika eni ‘oku mau hanga ‘o *create*, ko e mata’ifika pē ‘oku ma’u mei he ‘ū falekoloa ko eni Sea.

Ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea ko e ‘ū mata’ifika ‘oku ‘omai ke tohoaki’i ‘aki ke toe fai ha *negotiate*. ‘Oku ‘osi tali he Pule’angá ia ‘a e pōtalanoá, ‘osi tali ia he Pule’angá Sea. Ko e hā e founa ko ena ko ē na’a ke me’a mai ‘aki ‘anenai ke fai e pōtalanoa, mahalo ko e me’a ia ‘oku tonu ke tau kumi. He ‘ikai ke mau tui maotolu ki he mata’ifika ko ena ‘oku ‘ohaké Sea he koe’uhí ‘oku takihala’i ia. Ko ‘etau *move forward* ko e hā e *way forward* Sea ko e me’a ia Sea ‘oku kole atú. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko u fakamālō atu, tipeiti mālie. Tau ki’i mālōlō miniti ‘e 15 ē.

(Na’e mālōlō ‘a e Falé.)

<002>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki kimu’a pea mou me’a atu hoko atu e feme’a’aki fakamolemole ‘oku ngofua pē Komiti Kakato ia kapau ‘oku ke fie to’o ho fetongi ‘a ho kote ka ‘oku ke ongo’i pē ‘oku ke faingata’a’ia pea ke to’o pē ho kote ka ko e taimi pē te tau liliu ai te u fakamanatu atu ke tui ‘a homou kote koe’uhí pē ko ‘etau ngāue ka tau hoko atu ‘e Tongatapu. Mou fakamolemole Hou’eiki ē ko e tu’u he taimi ni ia he Tohi Tu’utu’uni ko ‘ene mahino pē ki he Sea ‘oku tau pālōti, ko e tu’u ko eni ‘oku ou ki’i faingata’a’ia ke pālōti he ‘oku kehekehe ‘a e me’a ‘oku ‘omi he Pule’anga mo e me’a ko ē ‘oku ‘oatu ‘e he kau Fakafofonga. Ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 1 ‘io fakamālō koe’uhí ‘oku ‘i ai e fika ‘oku ‘omai ke fai ha feme’a’aki talanoa tau ‘ai pē lea mahino mo faingofua fakamolemole ha feme’a’aki ki ai, hā e founa te mou lava ‘o feme’a’aki ai ki he Tohi Tangi ko eni, he ‘ikai ke toe lava he motu’a ni ‘o fakamā’opo’opo he ‘oku kehekehe ‘a e faka’uhinga ia mo e me’a ‘oku ma’u ki ai.

Tevita Puloka: Sea ko ‘eku ‘uhinga ko e me’a ko eni ‘oku ‘omi he Tohi Tangi ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ko e feme’a’aki heni ‘oku ‘osi faingofua ke ‘ave ki he Pule’anga ke fai’aki ai ha’anau feme’a’aki ha’anau pōtalanoa mo e *PMU*.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha poupou ki hē?

Eiki Palēmia: Poupou atu Sea, fokotu’u atu ai pē tau pālōti.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai ange ‘a Tongtapu 7 fakamolemole pea te u toe foki atu pē Tongatapu 5 pea kuo ‘osi fai e poupou ki hē ki he fokotu’u ko ē ka ko au te u pālōti he me’a ko ia. Me’a mai ange Tongatapu 5 ‘e 7.

Tui fakatatau ki he kupu 78 tonu ke vete he Fale Alea ‘isiu he tohi tangi pea faitu’utu’uni atu ki he Pule’anga

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea, tapu ki he Sea tapu mo e kau Mēmipa. ‘Oku ou fie ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni Sea. ‘Oku ‘ikai ke u tui ke fakafoki e *case* ko eni ki he ... neongo ‘oku ou tui ki he fakamalanga ‘oku fai mei he tēpile ‘a e ‘Eiki Palēmia mo ‘ene Kapineti, ka ‘oku ‘ikai ke u tui ke fakafoki, koe’uhi kuo ‘osi ‘omai hoko ia ko e ‘isiū ia ‘a e Fale ni. Kupu hono 2 Sea Kupu si’i 2 ne fakahinohino mai ‘a e Fale ni e ngaahi fatongia ke fai fa’u Lao, tipeiti’i e ngaahi ‘isiu, ‘omai mo e Tohi Tangi, Tohi Tangi ‘osi tangutu ia ‘i Fale ni... Ka ‘oku ‘ikai ko e ‘isiu ia ‘a’aku Sea ke tali ‘a e Tohi Tangi ‘i he mata’ifika pe ko e ta’etali ‘i he mata’ifika. Ko e ‘isiu ‘a’aku ia ‘i ai e me’a ‘i he ako *education* ko e pepa sivi ko e *window* ia mata sio’ata ia te tau lava ‘o sio ‘aki ki loki ako. Ko e ‘uhinga ia e mahu’inga kiate au ‘a e tohi tangi ko eni Sea. Ke tau lava ‘o sio ai ko e matasio ‘ata eni te tau lava ‘o sio ai ki he fakahoko fatongia ‘oku fakahoko ‘e he *Executive*...

<007>

Taimi: 1535-1540

Paula Piveni Piukala : .. Kae 'oua mu’a te tau hanga ‘o tukunoa’i e kakai ko eni ke li’ekina ‘enua le’o. Ko e kupu 78 Sea na’e ki’i lave ‘a e Palēmia ‘anenai ka ko u loto ke u hanga ‘o ‘oatu ia ki he Fale ni, ko e ‘uhinga ke lava ke tau fakatonutonu ‘a e anga ‘etau ma’u, kupu 78 tu’utu’uni’i ai ‘oku ‘i he Fale ni ke faitu’utu’uni ‘i he tukuhau *tax*, mo’ua, me’a kotoa pē. Pea ‘i he palakalafi fakamuimui ko u fie to’o ‘o fakamamafa ai. **Pea ko ia te nau tu’utu’uni ‘a hono lahi ‘e to’o ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi me’a kehekehe ‘o e fonua.** Ko e me’a ia ‘oku ou fie nofo ai me’a kehekehe ‘o e fonua. Pea ko ia ‘e tu’utu’uni pehē ‘e he Fale ‘e fai ki ai ‘a e kau Minisitā.

‘Oku ou fie fakalave ki ai he na’e pehē ‘e he Palēmia ‘oku ‘ikai tu’utu’uni ‘a e Fale ni ki he kau Minisitā. Mahino ‘a e *Executive* mahino e Fale ni. Na’a ku ‘osi lave ki ai ‘anenai kupu 51 pau ke nau taliui mai ki he Fale ni. Ka koe’uhi kuo ‘osi ‘i heni ‘a e tohi tangi Sea mahu’inga ke tau vetevete lelei ka tau lava ‘o sio ki he matavaivai mo e ‘uhinga ‘oku fai ai e lotomamahi. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘oku fe’unga fakapotopoto ke tau fakafoki ‘a e tohi tangi kia kinautolu lolotonga ko ia ko e tangi ko e mamahi ‘ia nautolu. Fiema’u ke ‘i ai e sino kehe...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā ho’o ‘uhinga ‘a e Feitu’u na, ke ‘ave ‘a e tohi tangi kia hai?

Paula Piveni Piukala : ‘I kai Sea ‘omai ki heni ke tau talanoa’i. ‘Oleva te tau aofangatuku kae ‘oleva ke tau ki’i vete mu’a e tohi tangi ke maama ange ‘etau vakai. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ..

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i me'a ki lalo ē ka u ki'i fakamaama atu ki he Feitu'u na. Ko e tohi tangi he 'ikai ke 'ave ia 'oku 'i he malumalu 'o e Fale he taimi ni pea 'oku lolotonga fai 'a e feme'a'aki ai. Ko e tu'utu'uni ke 'ave ki ha Kōmiti pē ki he Pule'anga 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e fatongia 'o e motu'a ni. 'Oku 'ikai ke tonu 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a mai 'aki 'a e pehē ke tau ... 'ikai. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'u ia mei hē. Fokotu'u ko eni 'a e Tongatapu 4 'oku te'eki ke poupou'i ia. Ka mou tokanga he ko e fai pē ha fokotu'u ke ongo'i ko e me'a totonu ia pea ke poupou he 'oku ou nouti 'a e me'a ko ia. Hā leva e me'a 'oku ke fiema'u he koe'uhi he'ikai ke tau vilo tu'uma'u pē feme'a'aki he me'a tatau pē. Fiema'u ke fai mo fai ha ngāue ki he 'u fika ko eni he 'oku 'i ai 'a e fika 'oku 'omai 'e he ni'ihi ko eni 'oku 'ikai ke tui 'a e Pule'anga ia ki ai he 'oku 'i ai mo 'enau fika. 'Oku 'i ai mo e me'a faka-*procurement*. 'Oku 'i ai mo e me'a 'a e *BOQ quantity*. Ka ke me'a mai ange.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea. Ko u fie lave au ia 'e Sea ko e koloa pē ke ki'i fakamaama 'a e halafononga he ko u tui Sea mahu'inga ke tau talanoa he tohi tangi ke tau ako, ke tau ako e founga ngāue, tau ako e kaha'u, Pea na'e lave 'a e Minisitā Leipa 'anenai ko e konituleki eni ka 'oku 'i ai hono lao. Pea ko e konituleki ko eni 'oku 'i ai 'a e *clause* ai ki ha *dispute* 'e Sea. Ka ko e fakalea ko ē ko ē he konituleki 'oku pehē: *All disputes arising with respect to the contract...*

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga 'e 'ikai ke u tali ke ke ngāue'aki 'a e lea fakapālangi heni ē.

Paula Piveni Piukala : 'E Sea ko e konituleki na'a ke 'osi..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga he'ikai ke u tali ke ngāue'aki e lea fakapālangi kapau leva 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na hanga 'o fakatokanga'i mai he 'oku ke mea'i lelei pē 'a e faka-Tonga.

Paula Piveni Piukala. Mālō Sea. Kātoa ha *dispute*.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui ē. Ki'i taitaimi hena he ka u 'oatu hao tautea te ke malomaloa'a mai ki he motu'a ni.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko u tui au Sea ko e tohi tangi ia ko eni Sea 'oku mahino ia ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Pea 'oku ou tui Sea 'oku tau 'i heni kotoa kitautolu ...

<008>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea 'i he laumālie tatau ke tau tokoni ki ha me'a te tau ala tokoni. Sea pea 'oku 'omai e tohi tangi ko eni Sea ko e mahino mai 'a e ta'efiemālie 'a e ni'ihi 'o e kau *contractors* na'a ku fanongo fakalelei ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e pēseti eni 'e 33 Sea kapau na'e 'omai e tohi tangi ko eni 'o 'i loto kātoa ai e pēseti 'e 90 tupu 'a e kau *contractors* ko u tui Sea faingofua.

Na'e me'a atu e 'Eiki Minisitā Sea te'eki ai ke 'omai he kau tohi tangi hano faingamālie ke nau talanoa'i e *issue*. Sea ko e 'aneafi na'e tu'uaki e ngaahi langa ko eni pea tohi mai ki ai e ngaahi kautaha ko e kautaha pē 'e taha te ne ma'u Sea pea te ne langa e fale 'e 286 ko ē. Ko e fakakaukau ko ē ke tukuange ki he fanga ki'i pisinisi iiki ke nau *benefit* 'i he langa, langa e fo'i fale 'e taha faka'ofa'ofa hono sivi'i toe 'oatu mo ha fo'i fale 'e fā pē nima ke vahevahe iiki ke nau tofuhia pea nau *benefit*. Sea 'oku 'i he Pule'anga e laumālie ko ia ke tokoni. 'Oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni Sea. Ko e *variation* ko eni 'oku 'omai ko u tui Sea meimei liunga ua 'a e fo'i totongi motu'a 'i he *variation* 'oku 'omai he pēseti ko eni. Kau langa 'oku 'ikai ke nau fiamālie.

Na'e kole atu e 'Eiki Minisitā 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi Sea ke 'omai hano faingamālie ke nau, te tau talanoa'i e tohi tangi heni Sea. Pea 'oku fakaongoongo mai pea 'oku ou tui Sea hangē ko e me'a 'a Tongatapu 1 'omai e faingamālie 'oua te tau nofo tautolu 'o fakafekiki fika heni he 'ikai ke ai ha me'a ia 'e lava ai 'Eiki Sea.

'Oku 'alu atu eni ia ki he taimi 'o e Kilisimasi 'e fiema'u 'e he fa'ahinga ko eni ko e hā ha tali 'a e Pule'anga pea ko u tui au Sea tuku mai mu'a ki he Pule'anga 'omai e faingamālie e *PMU* pea mo e Minisitā ko ē ke talanoa'i 'ikai ke ngata pē 'ia kinautolu ko eni Sea 'oku nau 'omai e tangi ko eni ka ko e kautaha langa kotoa pē 'oku nau langa Hunga Tonga Hunga Ha'apai ke fai ha talanoa mahino.

Te tau nofo tautolu Sea 'o talanoa'i e pēseti ko eni 'e 33 'oku 'i ai e pēseti ia 'e 67 'oku mahu'inga ke tau tokanga ki ai Sea. Pea ko e laumālie ko ia Sea tonu ke fai e talanoa kau e 'a e Minisitā Pa'anga hono talanoa'i he ko e pa'anga lahi Sea 'a e *variation* ko eni 'e toe hoko ki ai.

Na'e me'a atu e 'Eiki Palēmia ko e fale *tsunami* ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Fika 4 ko e hā e me'a 'oku tokanga ki ai fakatonutonu pē ko e tokoni?

Mateni Tapueluelu: Ko e ki'i tokoni pē Sea ...

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na 'a e tokoni 'Eiki Minisitā Mo'ui?

Fokotu'u Tongatapu 4 ke 'ave tohi tangi ki he Komiti Sosiale e Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Nounou 'aupito pē Sea ko e 'uhinga kuo mahino 'oku ongosia 'a e Hou'eiki. Ko u fokotu'u atu 'e au ia Sea ka tau nounou ā. Ko hono 'uhinga na'e 'i ai e fokotu'u 'a e motu'a ni 'anenai Sea na'a ku fokotu'u atu 'e au ke, ke 'ave mu'a ki he Komiti Sosiale he ko u tui pē Sea kuo fakaava mai he Pule'anga mou fakamolemole Pule'anga 'oua te mou tuputāmaki ka mau fakahoko atu pē eni ko ena kuo mou fakaava mai e matapā ke fai ha talanoa ko u tui kapau te mou laumālie lelei ke 'omai pē ni'ihi ko eni ke mou talanoa pea 'i ai e ni'ihi 'i heni ai he 'ikai ke mau 'i ai kātoa mou mea'i koā 'oku ongo'i 'ulu'akaua 'a e si'i ni'ihi ko eni pea ko 'ene lelei ia ko 'ene 'osi ia Sea. Pea ko u tui 'e, 'e kei he 'e kei mālohi pē le'o ia e Pule'anga ka 'oku 'i ai e si'i ni'ihi 'oku nau hangē 'oku nau tu'u 'i lotomālie he komiti fanongo e ongo tafa'aki.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni ke 'ave ki he Komiti Fakasōsiale?

'Eiki Palēmia: Sea ko e tokoni mai ia ki he fakamalanga 'a e Fakafofonga Sea ka 'oku mau fokotu'u 'e mautolu ia ke mai ia ki he Pule'anga talu e fokotu'u atu 'anenai he 'oku hangē ko

‘eku lau ‘oku ‘ikai ko ha *Procurement Committee* eni na’a mo e *Social Committee* ‘oku ‘ikai ko ha, he ‘oku ‘i ai e tu’unga fakalao hangē pē ko ē ko e me’a ‘a e Minisitā Leipa ka ko e ‘uhinga ko u tuku pē ‘e au ke faka’osi e malanga ‘a e ‘Eiki Minisitā Sea kapau ‘e laumālie lelei pē ki ai ‘a e Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia ‘oku mahino ki he motu’a ni ia ‘oku mo’oni e Feitu’u na na’e ‘osi fai pē fokotu’u ko e fokotu’u ko ē ‘a Tongatapu 1 ke ‘oatu ki he Pule’anga pea na’e fai hono poupou toe fokotu’u ‘e Tongatapu 4 ke ‘ave ki he Komiti Fakasōsiale pea ‘oku poupou’i ko u pehē Hou’eiki tau pālōti mu’a ko e fokotu’u fakamuimui ‘a ia ko e fokotu’u ko ē ‘a e Fakafofonga Fika 4 fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni, Kalake ‘oku kei tonu pē koā ‘eku ma’u ‘o hangē ko e me’a ko ia ‘a e ko e fokotu’u fakamuimui pē ‘oku hangē ko e me’a ‘a e Sea Fale Alea kuo liliu e fokotu’u ia ki he tohi fo’ou? Tonu pē ē? ‘Io sai te tau pālōti.

Lord Tu’iha’angana: Sea, Sea mālō e, ‘ikai kole pē ‘a’aku ia ha ki’i faingamālie ki’i miniti pē ia ‘e taha ko e ‘uhinga ka ‘oku fai ha fokotu’u pea ‘omai ha ki’i faingamālie ke ‘oatu he te tau pālōti ‘a e ...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

Lord Tu’iha’angana: ... ‘uhingá

Sea Kōmiti Kakato: Lelei ‘aupito pe ia ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apaí, me’a mai

Fokotu’u nofo pē Fale Alea hono leini ‘oua fiekau atu ki he ngāue Pule’anga

Lord Tu’iha’angana: Ki’i miniti pe ‘e 1 mālō, tapu mo e Feitu’una mo e Hou’eiki Sea. Ko aú na’á ku tui pe au ki he fokotu’u ko ē ke ‘oatu ‘etau ngaahi fakakaukaú heni pea ‘ai ke ‘osi, mahino ki he Pule’angá pea tuku ke nau fai e fetalanoa’aki mo e ngaahi kautaha ko ení.

‘Oku ki’i ngali kehe ia mo ngali fehōpokaki holo ia ke tau fa’a hū ma’u pe Fale Alea ... neongo pehē ‘e he fa’ahinga ‘e ma’u ai ‘a e *fair, fairness*. ‘Ikai ke u tui ki ai Sea, ko e tu’o fiha eni e ngaahi, ‘a e kaveinga ‘oku fa’a ‘omai pea lele e ngaahi Kōmiti hē ‘oku toe fu’u, ‘ikai ke fu’u kāinga ia ke tau nofo pe tautolu Fale Alea hotau leini. Ko ‘etau me’a pe eni tuku ki he Pule’angá, ‘a eni ‘oku ‘oatu pe ‘etau fakakaukaú pea ‘oku ou tui, tuku atu ki he Pule’angá.

Na’a nau talanoa pe nautolu ia mo e ngaahi kautaha langá ko eni ko e peseti eni ‘e 9, fakalahi’aki ko eni e mahu’ingá pea nau toe alea pea nau felotoi nautolu. Ka tau ‘uluaki hopo atu tautolu pea kapau ‘oku nau kei ta’efiemālie pea tau toki hokohoko atu ‘o a’u ki ha fa’ahinga fokotu’u pehē ke tau hū atu ‘o kau. Tuku pē ke nau ō pe na’a faifaí, tuku atu pe ki he Pule’angá nau fetalanoa’aki pea ko eni kuo ‘osi ‘oatu ‘e tau ngaahi fakakaukaú pea nau talanoa pea kapau te nau vete pe nautolu ko e sai tahá. Peá ka ‘alu atu ‘o a’u ‘o mahino ‘oku ‘ikai ke nau tō kehekehe pea tau toki ‘alu’alu ‘o tau a’u atu ki he peesi ko ia ko ē ke tau hū atu tautolu ‘o fie kau he ngāue ‘a e Pule’angá, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apaí, ko e me’a ko ē ‘okú ke me’a ki ai ‘oku fakatokanga’i ‘e he motu’á ni he fatongia ‘o e motu’á ni ‘oku kehekehe e fiká ia pea ‘oku te’eki ai ke ma’u e mahinó ‘o fakatatau mo e tu’utu’uní ki he motu’á ni ke u mahino’i.

‘I ai e mo’oni ‘a e Pule’angá, ‘i ai mo e mata’i fika ‘a e kau Fakafofongá pea ‘oku ‘oatu kia moutolu pe ko e hā e fongá. Pea ‘oku fokotu’u mai leva ‘e he ni’ihi ko ení ‘a ia ko Tongatapu 1 mo Tongatapu 4 ka ko Tongatapu 1 ko e fokotu’u tatau pe na’e fai ‘e he ‘Eiki Palēmiá ‘anenaí. Pea ko e me’a ko ē ko u pehē ke pālotí ko fē ‘a e, ‘i he Kōmiti ko ení pe ko e ‘ave ki he Pule’angá. Pea kapau ‘e ‘ikai ‘e tuku hangē ko ho’o me’á ke nau feme’a’aki pea ‘ave ki he Pule’angá.

‘Oku mamahi’ia e Pule’angá he ‘oku ‘ikai tonu e fika ‘oku ‘oatú he’eku mahino’i ‘e au. Ka ‘oku fiema’u ‘e he Pule’angá ke fai ha ngāue ki ai. Pea ko e me’a ia ko u lave’i he taimi ní he tu’unga ko ē te u fai’aki hoku fatongiá ki he Kōmiti Kakató.

‘Aisake Eke: Sea kātaki

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai angé Tongatapu 5 ka ‘oku mo’ui e ongo fo’i fokotu’u ‘e 2 kuo pau pē ke u foki ki he ongo fokotu’u ‘e 2.

‘Aisake Eke: Sea tapu moe Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Sea ko ‘etau laumālie ‘atautolu ko Tonga, tatau pe tautolu. Ko e si’i mātu’a eni ia ko ‘enau tokoni mai pē ko e tu’unga ‘oku nau ‘i ai nau faingata’a’ia. Ka ko e fika ko ē ko e fakamatala ko ē ‘oku tau maí, ma’u ‘enautolu ia ‘enau fakamatala te’eki mai ha fakamatala ia ‘a e Hou’eiki, ‘a e Minisitā, ‘Eiki Pule’angá ki he tu’unga ko ē ‘o e lahi ko ē ‘o e mahu’inga ko ē falé.

Hangē na’á ku lave ko ē ‘anenaí, na u kehekehe’aki e peseti ‘e 254 ‘a ia ‘i he’ene pehē ko e fika ko ē ‘a ia ‘oku te’eki ai foki ke ‘omai e fika. Ka ko ‘etau faka’amu tautolu ko u poupu ki he Kōmiti ko eni ‘a e Fale Aleá. ‘I ai pē Kōmiti Sōsiale, ha’u pea mo e Hou’eiki Pule’angá mo e kau ni’ihi ko eni ‘oku nau ‘oku ‘i ai ‘enau tohi tangí. Ko e talanoa’i lelei, ko Tonga eni ia ko e fonua faka’ofo’ofa. Nau talanoa’i pē ‘o mahino he ko e me’a ko ē ‘oku mahino he fika ko eni ‘oku ‘omai koeni meí he kau tohi tangí.

Ko e me’a eni ‘oku mahinó, ‘uluaki, ko e fika ko ē na’e kamata’aki ko ē hono totongí, ‘ova ‘aki ia peseti ‘e 254, ‘uluaki ia. Ko hono uá, ‘a ia ko ‘ene tu’u ‘oku pehé ni kapau na’e kamata e pa’anga, totongi fakamahu’inga ko eni ‘a e PMU ko ení \$10 ‘i Ma’asi. Ko e pa’anga ko ē ‘oku tonu ke ‘i ai ‘a e totongí ia ‘oku pa’anga ia ‘e 25.40. Ko e peseti ‘e 9 ko eni ‘oku totongi ko ení, peseti ‘e 9 ia he \$10. ‘A ia ko e me’a ia nau pehē ‘e nautolu ‘ikai

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea he ‘ikai pe tau toe ‘osi tautolu

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku fakamatala atu pe ‘eau ka u osi

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pe eni ia Sea kapau ‘oku kei

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

‘Aisake Eke: Ko ia

‘Eiki Palēmia: Kapau ko e hiki mei Ma’asi ko eni ki Sepitema mahina kuo ‘osi ‘o tali ki ‘Okatopá ko e kehekehé ko e peseti ‘e 9, meí he taimi na’a mau kamata ai e konutulekí ki he taimi na’e fai ai ko ē sio ki he hiki ko ē ‘a e koloa. *Additional* tānaki e fo’i peseti ‘e 9, ko e me’a na’a mau lotu ai, ‘oange e peseti ‘e 9 he ko e ‘uhingá kuo hiki e koloá’aki e peseti ko iá. Ne ‘ikai ke kamata meí he 0 hangē ko ē ko ‘ene me’a ‘oku me’a’aki Sea. Ka ko e kole atu pe

mu'a 'ai mai mu'a ha me'a ko ē te tau lava ai 'o 'unu kimu'á he te tau kehekehe pe tautolu he fiká, 'o 'osi e 'ahó ni mo e uiké ni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku mahino pe ka au 'e 'Eiki Palēmia, mo'oni 'aupito e me'a 'okú ke me'a ki aí. He 'e kehekehe pe fiká ia ka mou me'a mai angé koe'uhí ka tau hoko atu

'Aisake Eke: 'Ai pe 'e au 'ikai 'oku hala ko e me'a 'oku ou faka'amu ai au 'i he poini ko ení. Ko e fika eni ia 'oku 'omai 'e he tamaiki ko ení, ko e mata'i fika ko ē, toki ha'u pē *inflation* ia kimui.

Māteni Tapueluelu: Tokoni pē Sea, nounou 'aupito pē, ko e ki'i pou pou atu pē, tokoni ki he pou pou ...

<010>

Taimi: 1550-1555

Mateni Tapueluelu: ... pou pou ki he Fakafofongá ko hono 'uhingá ko e *invoice* eni ia mei he ongo *industry* lalahi na'e leleaki'i mai he mālōlō Sea. 'Oku mo'oni e fiká ia ko e *invoice* eni e 'ū koloá.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. He 'ikai pē te tau ngaue'aki e, 'a e me'a ko iá. 'Oku mou 'osi mea'i pē 'etau Tu'utu'uni ka 'oku 'i ai ha pepa 'oku ke fiema'u ke 'omai 'o tokoni pou pou ki ho'o ngāué pea ke fakafou mai 'i he Kalaké pea mo e Seá pea toki fakangofua mei he Seá ke 'omai ki heni. Fakamālō atu pē, 'i ai pē mo'oni'i me'a 'oku ke me'a mai mo ia ka he 'ikai ke tau faka'aonga'i e pepa ko iá. Me'a mai Fakafofonga Fika 5.

'Aisake Eke: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Kakató. Ko e poini ko eni 'oku ou 'uhinga ko ē ta'efemahino'akí. Ko e fika ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he kau tangí. Nau pehē 'enautolu ko e fika fakafehoanaki ko ē mo e mahu'inga na'e 'omai ko ē fai e tala mahu'ingá ko ē 'i Ma'así, 'ova 'aki. Ko e fika ko ē na'e 'omai he Pule'angá ko e pa'anga 'e 192.94 ki he ki'i koloa pē foki 'oku nau fakatātā'akí. Ko e hiki e koloa ko iá, hiki ia 'o 490.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a ko ē na'e ta'ofi ko ē 'anenai 'e Tongatapu 1...

'Aisake Eke: Ki'i me'a hifo ki lalo ka u, uehe fakamolemole atu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ai ko ē 'eku fakatonutonú he ko e 'uhingá 'oku ne hanga pe ia 'o toe maumau'i ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Maumau'i 'etau tu'utu'uni 'anenai ke tuku e talanoa fika ko eni na'e toki, ne 'ai mai pē 'e Tongatapu 1.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia fakamolemole ē, fēfē ke tukuange ki he Tongatapu Fika 5 ke talanoa fika mai. Fai mo talanoa'i ai 'ene fiká ke 'osi 'a eni kuo 'omai e me'a ko ē ke mahino 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'o e tangí.

‘Eiki Palēmia: ‘Io Sea sai pē pea toe faka’atā atu pē ā mo Tongatapu 1 ke talanoa fika pea kapau ko ‘etau me’a ia ‘oku tau foki ki aí.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene lava pē ‘a e talanoa fiká ‘Eiki Palēmiá pea ko u tui ‘oua te mou hoha’a moutolu he ‘oku ‘i ai pē homou fika moutolu pea ‘oku ou tui au ‘oku ‘i ai pē homou fika ‘amoutolu. Kae tuku angé ke ne talanoa’i mai angé ke ne fakamolemole ke ne me’a mai ‘aki angé ‘a e fika ko e ‘uhingá ka tau faka’osi.

Tui Tongatapu 5 ‘oku faingata’a’ia kotoa pe ngaahi kautaha langá ia

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Seá pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakató. Mo’oni foki ‘oku te’eki ke ‘omai foki e fika ‘a e Pule’angá ka ko ‘eku lave atu pē au he fika kuo ‘omai ko ē he kau tohi tangí, ‘oku nau pehē, ‘a ia ko e me’a ko u fakatātā aí. Nau pehē ‘enautolu ko e fika ko ē na’e kamata ‘aki ko ē ‘a e fo’i *contract* ‘a e 850000 maafé, nau pehē ‘enautolu ‘i he fika ko ē, si’isi’i ia. Ka na’a nau fakatātā ‘aki foki ‘a e koloa ko ení, pa’anga ‘e 192.94 hiki ‘aki, tonu ko e fika ‘oku nau ‘omaí tonu ke hiki ‘aki ia e peseti ‘e 254. Ko ‘eku fakatātā ki heni Sea koe’uhí ko e, ke fakafelāve’i mo e peseti ‘e 9 ko ē hiki e, hikihiki ‘a e koloá.

‘Uluakí na kamata nua he fika ma’ulalo. ‘A ia kapau ko e fiká eni na’e pa’anga ‘e 10 e fika ko ē na’e ‘omai he *PMU*, ko e fika ko ē ‘enau fakafuofuá na’e tonu ke pa’anga ‘e 25.40 tau kehekehe ai pea toki hū mai leva e peseti ‘e 9. Ko e 9 ko ē ‘oku ‘ai he Pule’angá peseti ‘e 9 ‘o e pa’anga ‘e 10. Ko e me’a eni ‘oku talamai ‘enautolu, peseti ‘e hiva ‘o e pa’anga ‘o e 25.40.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu Sea.

‘Aisake Eke: ‘A ia ‘oku nau kehekehe ‘i he fo’i kamata fiká. Ka ko e, ka ko e me’a ia Sea ko ē ko u ‘oatu ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea, Sea ki’i fakatonutonu Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e hiki ko eni ko ē *proposing* ‘aki ha fo’i mata’ifika ‘e taha ‘o ha fu’u sisitemi mata’ifika. Sea ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ia ke hiki mei he, ke *base* ‘a e hiki ‘i he 191. Ko u tui mahalo ‘oku kau ia ‘i he he mata’ifika hala ‘aupito ke fai ‘aki ha hiki. Ko e hiki ko ení ‘oku tonu ke fai ‘aki ia ‘a e, ‘a e *rate* ko eni ko ē ‘a e Pule’angá. He ko e me’a ko ení ‘oku talanoa ki ai e Fakafofongá Sea ‘oku ‘i ai e kakai fanongo, ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni. Ke tau ngaue’aki e fo’i, fo’i *parameters* ‘e taha ke fai ‘aki e hiki ko ení. Ko e totongi falekoloa eni Sea pea ‘e kehekehe pē ‘ū falekoloá ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki tuku angé ke ki’i me’a angé he me’á ē ‘i he lipootí pē.

‘Aisake Eke: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke fai mo ke fiemālie ka tau pāloti.

‘Aisake Eke: Fakamālō atu Sea. Sea ko e tu’u foki he taimi ní ‘osi ‘omai e fakamatala ia ‘a e kau tohi tangí. ‘Oku te’eki ke ‘omai ha fakamatala ia ‘a e Pule’angá ki he fakaikiiki ko ē na’a nau anga fēfē ‘enau ma’u ‘enau fiká. Ka ko e taumu’a ko e faka’amu ko ē ke ‘ai ha komití ke nau sio lōua ko e hā e fakapotopotó ha’u ‘aki. Ka u ki’i foki mai ‘eku lau ko ē ki he fefaikehekehe’akí. Hangē ko ē na’a ku lave ko ē ‘anenaí nau kehekehe ‘i he fika kamata pē. Pehē kaume’a ko ē na’e pa’anga ‘e 10 pehē ‘enautolu na’e tonu ke pa’anga ‘e 25.40. Hū mai leva ‘a ia ‘oku nau kamata kehekehe pē ai pea toki hū mai ko ē *inflation, inflation* nautolu he fika pa’anga ‘e 10. Pehē ‘enautolu ‘ikai, na’e tonu ke *inflation* ia ...

Veivosa Taka: Sea ‘e lava ke fai ha ki’i fehu’i.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali e fehu’i.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e totonu ia ‘a e Mēmipá, te ke tali e fehu’i pe ‘ikai?

‘Aisake Eke: ‘Ikai fakamolemole.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Tongatapu 13, ‘ikai tali ho’o fehu’i.

‘Aisake Eke: Ko e me’a hono uá Sea. ‘A ia ‘e tokoni ‘aupito ‘omai e fika ia ‘a e, ‘a e Pule’angá koe’uhí ‘oku nau tō kehekehe ai. Pea ko hono uá Sea, ‘oku ou fakatokanga’i hifo e, ko e fika ko ē ‘oku ‘omai ‘e he kau tangí, ‘oku nau ‘omai e fika mata’ifika ko ē fakalukufua. ‘A ia ‘oku ma’u ai ko ē fika ‘e 200000 tupu, ‘a ia ko e fika ‘oku nau ‘omai ko e 186299.76 ...

<002>

Taimi: 1555-1600

‘Aisake Eke: ...Ko e fika ko ē ‘oku kau ai e totongi tukuhaia ia *CT* pēseti ‘e 15, pea ‘oku to’o ia pea ‘oku holo hifo leva e fika ia 161999 ko e fika ko ē ‘a e Pule’anga ko u fiema’u ke u ‘ilo ko e 85000 ko eni ‘oku kau e *CT* ai pē ‘ikai, kaikehe ko e ngaahi fehu’i ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga me’a pē Feitu’una he ko u fiema’u ke mou ...kapau ‘oku ke fehu’i ke ‘omai he Pule’anga ‘e tonu ange ongo fokotu’u ‘e ua ko ē.

‘Aisake Eke: Ka u toki foki hifo au ki he fokotu’u. ‘Osi au.

Sea Komiti Kakato: Me’a pē Feitu’una ia ho fakama’opo’opo mai ‘uhinga ka tau hoko atu.

‘Aisake Eke: ‘A ia mo e fika ko ia, koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘omai ha fika ia heni ko e hā ...’a ia ‘oku ‘omai ‘e he Tohi Tangi ia ko eni ko e hā e fika ‘oku nau fakafuofua ki ai naunau *labor* peseti ‘e 40 mai mo e *CT* mai mo ‘enau tupu peseti ‘e 10, ‘ikai ke ‘omai e fika pehē he tafa’aki ko ia. ‘A ia ‘oku ou tui ‘e tokoni leva hono toki fai e komiti ko eni ‘omai mo ‘enau fika nau toki fakapapau’i. Sea kapau ‘oku mo’oni e fika ko eni ‘oku nounou’aki eni ia ‘aki hiki’aki e pēseti ‘e 254 ‘ilo kātōa e kautaha ko eni ‘oku te’eki ke nau ō mai ‘o kau he me’a ni ‘oku nau faingata’a’ia kātōa. Tatau ai pē pē ko e hā e lahi...

'Eiki Palēmia: Sea hiki'aki e peseti 'e 654? Pē ko e fiha 'ai mai ange ke mahino e peseti 'oku ke hiki'aki.

'Aisake Eke: Ko ia ko e hiki'aki ko e fakatatau foki eni ki he koloa 'oku nau 'omai.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'Eiki Palēmia kae fakamahino atu ki he Feitu'u na.

'Aisake Eke: 'Io ko e fika ko ena 'oku 'omai 'a ia 'oku nau fakatā'aki ko ē 'a e kehekehe 'a ia 'oku nau 'omai ko e peesi 'a ē 'oku nau 'omai nau 'esitimetri ko ē sima pea nau fakafuofua ko ē na'e pa'anga 'e 18 'alu hake 'o 41. Ko 'eku ki'i 'ohake pē ko e sample 'oku nau 'omai 'o hiki'aki ia ...

Fakatonutonu Palēmia ne 'osi alea'i sima ke lava 'o \$33-35 e tangai

'Eiki Palēmia: Sio ko e ngaahi me'a ia ko ē Sea na'a ku kole atu ai ko e fakatonutonu eni ia ke tuku e 'ai fika he na'a mau 'osi alea'i 'e mautolu ke lava pē ki he 33 ki he 35 'a e tangai sima. 'A ia ka 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia 'e Sea ka ko e me'a eni 'e hoko ko 'etau nofo 'o fakatamaiki sio ki he ki'i fo'i fika kotoa pē, kole atu tau nofo 'i he laumālie 'o e fengāue'aki he ka 'ikai ia he 'ikai pē ke toe 'osi ia hangē ko eni ko e ma'u hala ko eni 'a e Fakafofonga Sea ko e 'uhinga pē ia e ki'i fakatonutonu Sea mālō.

Fehu'ia Sea Komiti pea na'e aleapau Pule'anga mo e ngaahi kautaha langa ke \$35

Sea Komiti Kakato Ok, sai 'e 'Eiki Palēmia ki'i tokoni mai pē Feitu'u na mo e Pule'anga ē Minisitā. Ko e pa'anga 'e 35 'a eni 'oku ke me'a mai'aki na'e kau ia ho'omo aleapau pea mo e ni'ihī kautaha langa?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'io na'e talanoa'i 'a e ngaahi *pricing* ko eni. Sea ka u ki'i fakamatala atu pē ke mahino.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai tali mai pē he Feitu'u na ia fehu'i ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Io 'oku 'ikai ke 'asi hono tohi'i, ka na'e kole ange kia nautolu ke nau o 'o fakatau mei he ngaahi falekoloa.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a ki lalo kae ...'io 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Tongatapu.

Poupou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke 'ave Tohi Tangi ki he Komiti Sosiale 'a e Fale Alea

Lord Tu'ivakanō: Koe'uhī poupou atu pē ki he fokotu'u na'e fai 'e 4 ke fai mo 'ai ke tau 'osi he ko u tui ko e toki me'a kehe 'amui ia, ka ko tui ko u fokotu'u pē ke tatau pē poupou atu pē ki he Fika 4 ke 'ave ki he komiti.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a pē 'Eiki Nōpele Tongatapu 2 ka u ki'i toe ki'i fakamahino pē ki he Feitu'u na ki'i me'a pē 'i 'olunga, koe'uhī ko hoku fatongia 'oku mahino mai ia na'e fai 'a e aleapau pea mo e koloa 'e 'i ai pē 'a e koloa ia 'a e Pule'anga 'e 'oange ki ai.

Lord Tu'ivakanō: Ko ia

Sea Komiti Kakato: 'A ia 'oku mahino ki he Fale ni ia 'oku kehe fika ia 'oku 'omai he ni'ihiki ko eni tā ko ē na'e 'i ai e fika ia tangaisima pa'anga 'e 35 na'e 'osi teuteu he Pule'anga ia na'e totonu ke nau fakatau mei he Pule'anga 'i he mahino ia 'a e motu'a ni, ka 'oku nau 'omi 'e nautolu 'a e fakahinohino 'o e faikehekehe 'o e falekoloa, ka he'ikai ke tau lava 'etautolu 'o nga'unu he 'oku me'a mai e Pule'anga ia ke 'ofa mai 'o tuku ā e talanoa fika he 'oku 'i ai 'a e ...

Lord Tu'ivakanō: Ko ia Sea, he kuo tau fanongo pē ki he ngaahi feme'a'aki 'oku fakafaha'i taha, pea koe'uhī ko kimautilu 'a e kau Fakafofonga ko e Fakafofonga atu pē tangi 'oku fai, ka ko e me'a 'oku ou tui ki ai kapau 'e 'ave ki he komiti he 'oku 'i ai pē mo e mafai 'a e Fale ke *subpoena* 'a e kalasi ko ena 'anautolu 'oku fakamahu'inga 'a e me'a ...tu'u pē honau hingoa hē, mai mo e *PMU* fo'ou ko eni na'e fokotu'u he Minisitā pea nau ō mai 'o tali fehu'i pea ko u tui mahalo ko 'etau ma'u ia e mo'oni pea tau nounou ka 'ikai he 'ikai ke tau 'osi tautolu he 'aho ni.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou tui au ki he Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu tau pālōti, tau foki tautolu ki he fokotu'u 'e ua ko ē tukukehe 'o kapau 'e 'i ai ha ni'ihiki he ongo fokotu'u ko eni 'e holomui, ka ko e fokotu'u 'oku 'osi mo'ui ia.

Lord Fakafanua: Sea faingamālie.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

Fokotu'u ke fakakau mo e Komiti Pa'anga he ngaue fakataha mo e Komiti Sosiale ke ngaue ki he Tohi Tangi

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Ko 'eku tu'u pē 'aku ko e kole poupuu atu ki he fokotu'u 'e ua ko eni ke toki fai ha tu'utu'uni ki ai Hou'eiki. 'A ia ko e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 1 ke 'ave ki he Pule'anga ...

<007>

Taimi: 1600-1605

Lord Fakafanua : ...pea mo e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Kōmiti Sosiale. Ko 'eku fokotu'u pē 'aku ia Sea ki he Fakafofonga Tongatapu 4 ke fakalelei'i 'ene fokotu'u aki e 'uhinga ko eni. 'Oku lelei pē ke tukuhifo ki he Kōmiti Sosiale ka 'e toe sai ange kapau 'e fakakau atu ke fakataha'i e Kōmiti Sosiale pea mo e Kōmiti Pa'anga 'aki e 'uhinga ko eni Sea.

Ko e meimei ko e 'elito 'a e ngaahi fealea'aki mo e tangi ko eni tefito ia 'i he pa'anga Sea pea mo e ngaahi me'a fakafika faka'ekonōmika. (Na'e poupuu ki he fokotu'u 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 4) 'Oku taukei ange mo angamaheni ange 'a e Kōmiti Pa'anga ki hono ngāue mo hono faka'eke'eke 'a hono fakatotolo'i e mo'oni e fika ko eni Sea. Pea 'i he'enau ngāue ke nau hanga 'o siviivi'i 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'a ia 'oku 'omai 'i he tohi tangi ko eni fakafou mai. Neongo ko e *contract* eni 'i he *procurement* ka 'oku 'osi maau pē mo taukei e Kōmiti ke nau ngāue ki ai. 'A ia ko e fokotu'u pē kapau 'oku poupuu ki ai 'a Tongatapu 4 pea ko ena 'oku ne 'osi me'a mai 'oku poupuu ki ai ke fakataha'i 'a e Kōmiti Sosiale mo e Kōmiti Pa'anga

‘i hono ngāue’i ‘o e tohi tangi ko eni ‘oka tali ‘e he Kōmiti Kakato. Pea kapau ‘e tali ‘a e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 1 faka'ofa'ofa pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fokotu’u mai mei he 'Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha'apai fekau’aki mo e fakataha’i pē ā mu’a ‘a e ongo Kōmiti ‘e 2 ‘a e Kōmiti Fakasosiale mo e Kōmiti Pa’anga ‘o kapau ‘e tali ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni. Kae kehe ko e me’a ia kimui. ‘Oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘io ‘osi poupou. (Ne poupou ki ai ‘a Tongatapu 4). Kae ki’i me’a hifo ange Fakafofonga Tongatapu Fika 7 ē. ‘Io 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua : Tapu mo e Feitu'u na Sea ka ke toki fakatonutonu mai au he kupu 123 kupu 2 kupu (b) ko e hé ‘a e kehekehe ‘a e Kōmiti Sosiale mo ha tu'utu'uni ‘a e Feitu'u na ke ‘oange ha tohi tangi ki he Kōmiti ‘o e Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. Ko e hā ‘a e kehekehe ‘a e Kōmiti Sosiale mo e Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. Ko e me’a ia ‘oku ‘asi he Tohi Tu'utu'uni ‘a e Feitu'u na kupu 123 kupu 2 (b) ‘ikai ke ‘asi ha Kōmiti Sosiale ia ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakakaukau ia ‘a e Hou'eiki ‘e 'Eiki Minisitā ke ‘ave ki he Kōmiti Fakasosiale koe’uhi ko e totonu mo e tangi ko ia ‘a e ni’ihi mei tu’a. Pea ‘oku fokotu’u mai ‘e he 'Eiki Nōpele ‘a Ha'apai 2 ke fakataha’i mu’a ‘a e ongo Kōmiti ko ia he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a felāve’i mo e pa’anga.

Lord Fakafanua : Sea kātaki pē Seá ko e tokoni atu pē ki he Feitu'u na pea mo e fehu’i ko eni ‘oku ‘omai pea mei he 'Eiki Minisitā. Ko e tukuhifo ko ia ki he Kōmiti Totonu ‘a e Fale Alea ko e taimi ia ‘oku ‘uluaki fakahū mai ko ia ‘a e tali ‘a e Kalake ‘a e tohi tangi ‘oku ‘oange kia nautolu ke nau vakai’i pē ‘oku fenāpasi pea mo e lao mo e ngaahi tu'utu'uni ‘a e Fale pea toki ‘omai ke lau ‘i Fale Alea. ‘A ia ko e fatongia ia ‘o e Kōmiti na’e ‘osi fakakakato ia. Ko e toenga ‘o e halanga ‘o e tohi tangi ko e me’a tau'atāina pē ia ‘a e Kōmiti ke nau toki tu'utu'uni ki ai ‘o fakatatau ki he fokotu’u ‘e 2 ko eni ‘oku lolotonga ‘i ho tēpile.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E 'Eiki Nōpele ‘a Ha'apai kapau kuo ‘osi lava ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti Fakasosiale te tau toe fakafoki ange ki ai.

Lord Fakafanua : Kōmiti ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. ‘A ia ko ‘enau fatongia ke nau hanga ‘o sivi’i mo vakai’i ‘a e tohi tangi ‘oku taau mo fe’unga mo e ngaahi Tu'utu'uni ‘a e Fale. Kuo ‘osi fakakakato ‘enau ngāue pea ko e ‘uhinga ia na’e lau ai ‘i Fale Alea. Ko e toenga ‘o e halafononga’anga ‘a e tohi tangi ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Feitu'u na Sea pea mo e ngaahi fokotu’u ‘oku lolotonga ‘i he tēpile.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha'a. Ko ho’o Tohi Tu'utu'uni ē kuo lipooti mei he Kōmiti Totonu ‘a e Fale Alea ‘i ho Fale, ko e tu'utu'uni leva ‘oku ‘uhinga ‘a e tohi tangi ki he Fale Alea he ‘uhinga ‘a e Konisitūtone kia hai? Fakafoki ki he Pule'anga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai ange Fakafofonga Tongatapu 7.

‘Ikai falala ke ‘ave tohi tangi ki he Pule’anga pea mo ha Komiti e Fale Alea

Paula Piveni Piukala : Kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu kae hoko atu e me’a ko eni ko u fakakaukau ki ai Sea. Ko e *issue* ko eni ko e *issue* fakatekinikale Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke u falala ke ‘ave e *issue* ko eni ki he Pule'anga he ko e mamahi he Pule'anga. Pea ‘oku ‘ikai ke u falala ke ‘ave ki ha Kōmiti he ‘oku ‘ikai...

'Eiki Minisitā Fonua : Sea fakatonutonu ko e tohi tangi eni 'oku 'omai ki ho Fale 'oku 'ikai ke 'ave ha tohi tangi ia ki he Kapineti 'i he totonu faka-Konisitūtone.

Paula Piveni Piukala : Ko ia ai ko u fokotu'u atu...

'Eiki Minisitā Fonua : Ko e konituleki eni na'e *final* 'i he ngaahi tokoni...

<008>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Fonua: ... mei muli 'i he mafai 'o e Kapineti ko eni 'oku fokotu'u mai ki ho Fale 'o mea'i he Feitu'u na ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakamanatu pē ki he Pule'anga ko e 'uhinga 'oku a'u mai ai e tohi tangi ki heni ko 'enau *failure* ke *mitigate* e *issue* ko eni 'i tu'a 'oua 'e 'ai mai Fale ni ka ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa he na'e talamai he 'Eiki Nōpele ko ē mei Ha'apai ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea fakatonutonu e Fakafofonga ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a ki lalo Fakafofonga Fika 7.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Pea na'e me'a atu pē Sea e 'Eiki Minisitā na'a ne toki mea'i e me'a ia ko eni he Tu'apulelulu kuo 'osi kuo 'osi fakahū mai e tohi tangi ia te'eki ai ke 'i ai ha faingamālie ia ke nau talanoa mo e kinautolu ko eni ke ai ha tali totonu ki ai ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku fakamanatu atu pē ki'i me'a ki lalo manatu pē Hou'eiki ko ho'o me'a mai ko ē 'o fuakava heni te ke lea totonu mo mo'oni ē 'oua te mou ō mai 'o mou me'a mai 'o me'a loi he Fale ni he 'oku hanga he fo'i me'a ko ia 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'o fakapōpō'uli 'eku ngāue he taimi ni pea te u tui au ki he Feitu'u na he 'oku 'i ai ho'o mo'oni 'a'au. Pea 'oku 'i ai pē mo e mo'oni 'a e kau, ka 'oku hangē 'oku faingata'a'ia 'a e motu'a ni ia koe'uhí ko ho'o toki mea'i pē he Tu'apulelulu uike kuo 'osí ka 'oku tohi mai e ni'ihi ia ko eni 'o nau fakahoko mai na'e māhina 'e taha ho'omou feme'a'akí. Ka ko u kole atu pē ke mou me'a totonu ka ke faka'osi mai ange 'a e 'ikai ke ke falala ki he komiti, 'ikai ke falala ki he Pule'anga ko e hā e me'a te ke falala ki ai?

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e 'aho 13 'o 'Okatopa 2022 na'e fakataha ai e *PMU* mo e kakai ko eni 'oku hala pea ta'efalala'anga ke nau talamai na'a nau toki 'ilo pē he Tu'apulelulu kuo 'osi.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ua, ua Sea na'a ke toki lea hangatonu ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

**Fakatonutonu Palēmia 'osi totongi atu peseti 'e .9 ki he tokolahi ngaahi kautaha
langa**

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ko e fakatonutonu Sea na'e 'omai 'a e kole ko ia 'i he 'osi 'a e fakatahá ke fakatokanga'i ange 'a e hikihiki 'a e totongi 'o e koloa ko e 'uhinga ia na'e tali ai 'i he 'aho 20 mahalo 'o 'Okatopa he Kapineti ke vary 'a e contract 'o hiki 'aki 'a e pēseti 'e 9 ko e tu'o tolu eni 'eku fakahoko 'a e fo'i me'a ko eni 'oua 'e taki hala'i 'etau fakataha he ko e me'a ia na'e hokó ko e me'a ia 'oku 'osi Tu'utu'uni Kapineti pea 'oku 'osi totongi atu 'a e pēseti 'e 9 ko eni ki he tokolahi 'o e ngaahi kautaha ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia ē hoko atu Fakafofonga Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e palakalafi ua ko ē 'o e peesi tolu ko ē ko ē 'o e tohi tangi 'oku pehe ni ko e 'osi eni 'a e māhina 'e taha mo e te'eki ai pē ke 'omai ha tali pau.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia ko ē Sea nau fakatonutonu atu ai he 'oku 'ikai ko e 'uhinga e tohi mai ha taha ia 'oku mo'oni pea ko e fakatonutonu atu eni na'e 'osi tali he Kapineti 'o hiki pēseti 'e 9. Te u toe 'alu au 'o faitohi mai kae toki tui ā 'a e kau Fakafofonga ki ai? Ko eni 'oku ou lea 'aki 'i Fale Alea ni na'e tali e hiki pēseti 'e 9 'a e contract ko e 'uhinga pē ko e mamafa 'a e koloa pea 'oku mahino'i pē ia. Ko e me'a ia na'a mau lava 'o *afford* pea ko e me'a ia na'e talí. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu he 'oku kau e motu'a ni 'i hono tukuaki'i.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Faka'ikai'i Minisita MOI 'oku ne takihala'i e Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e 'uhinga 'a e motu'a ni ia nau toki 'ilo'i 'i he 'aho Tu'apulelulu 'a e tohi tangi na'e 'i ai e me'a ia na'e fakahū ange me'a atu ko ē ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ki he hikihiki e koloa pea na'e faitu'utu'uni ai e Kapineti ia ko e tohi tangi ko 'eku toki me'a pē eni 'a'aku ai he Tu'apulelulu pea 'oku 'ikai ke u taki hala'i e Fale ni Sea mālō.

Tui ta'efalala'anga fakamatala 'omai mei he Pule'anga

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki na'e toki 'osi ni pē ho'o 'eke pē na'e kau he konituleki e pa'anga 'e 33 *cash* ki he tangai sima. Tali 'io ka na'e 'ikai tohi'i ko e palopalema ia 'oku ta'efalala'anga ai e *information* 'oku 'omai mei he Tēpile ko ē Sea. Pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto ke tau paasi e fo'i pulu ki he Pule'anga 'oku 'uhinga ai e mamahi e kakai ko 'ení. Pea 'oku 'ikai ke u tui ke 'ave ki ha komiti he 'oku 'ikai ko ha *procurement* nautolu ko e me'a fakatekinikale eni Sea 'oku ou tui ange ki he fokotu'u na'e 'omai 'e he Nōpele Ha'apai Fika 1 ke tau tālanga'i mu'a pē *issue* heni pea tau 'oange 'etau fiema'ú ki he, 'oange mo ha mo ha 'aho pau hangē ko eni mou ō 'o fakataha pea mou ō mai 'osi pē 'aho 'e taha ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ki'i me'a ki lalo kau ...

Paula Piveni Piukala: Ke 'uhinga lelei 'etau ngāue.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo. 'Oua te ke ko e taimi pē ko ē 'oku ou lea atu ai he 'etau tu'utu'uni 'oua te ke toe me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki aí 'oku 'ikai ke ke tui ke 'ave ki he Pule'anga, 'oku 'ikai ke ke tui ke 'ave ki ha komiti ka ke tui ki hē ke fai pē 'a e feme'a'akí pea 'ave ki fē? Ki he Pule'anga? 'Oku hangē ko ē ho'o me'a 'a 'au 'oku 'ikai mahino ki he fu'u kau Mēmipa ko eni mo e kakai 'o e fonua ko e me'a ko eni te tau iku ki he Pule'angá he ko e Pule'anga 'oku 'ia nautolu 'a e tu'utu'uni ki he langa falé pea mo e fika ...

<009>

Taimi: 1610-1115

Sea Komiti Kakato: ... ‘oku ‘ikai ke tatau, ka ‘oku ‘omi ‘e he Mēmipa, ‘e he kakai ‘o fakafou mai he kau Mēmipa pea ko e me’a ia ‘oku tau nofo ai he taimi ni. Hou’eiki tau ‘ai ‘a e pālōti ka tau nounou ē.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i faka’osi atu pe he miniti ‘e 1 ko eni. ‘Oku mahu’inga e me’a ko eni Sea. Ko e ‘uhinga ‘oku mafatukituki ai ki he motu’a ni, tu’o fiha eni e tu’utu’uni fakapolitikale he me’a fakatekinikale. Ngoto ai e vaka, mate ai e kakai tokolahi he Tu’utu’uni fakapolitikale ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo. Me’a ki lalo. He ‘ikai ke ke fai ho’o ngāue ‘i tu’a fai ‘aki ho’o fakakaukau ‘a e Feitu’u na ‘i tu’a pea ke me’a mai. Fu’u me’a kehekehe ‘aupito e me’a fakatekinikale ko ia ‘i tahi mo e me’a fakatekinikale he langa fale ko eni. ‘Oku ke mea’i koā ‘oku ke hanga ‘o ‘ai au ke u ‘ita ...

Paula Piveni Piukala: Sea kole fakamolemole atu pe au.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua na’a ke toe kole fakamolemole mai he ko u ‘ita. Me’a ki lalo, me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘itá ia ko e me’a ia ‘a e tēvolo!

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo. Feinga ke ke mokomoko feinga ke ‘oua te ke ‘omai ‘a e me’a kehe ‘o ‘ai he’etau me’a ni he koe’uhi he te tau hanga ‘o tataki ai e kakai he ‘oku nau fanongo mai. Ki’i me’a mai ange ‘e ‘Eua 11 ka tau pālōti.

Fokotu’u ke toloi alea’i tohi tangi kae ‘omai Pule’anga ‘enau fika ki Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u tui kuo tau a’u ki he tūkunga ko ē kuo ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘e ua ke fai ha pālōti. Ka ko e fie tokoni atu pē eni na’a hoko ko ha me’a ke tau lava ‘o tali ai e fehu’i ‘oku ‘omai ko eni he tohi tangi. He koe’uhi kapau te tau tali eni pea fakafoki ki he Pule’anga ‘o hangē pe ko e me’a ‘oku tau fanongo ki ai. ‘E ‘ikai te tau a’u ki he mo’oní mo e mahino, ka ko e anga eni ‘eku fakakaukau Sea. Mahino pē ‘e fai ‘a e paloti kae fēfē tau ki’i toloi ki ‘aahu ‘a e hoko atú kae ‘oleva mai he Pule’anga ‘enau fika ke tau sio ki ai. Kapau te tau fakangata he efiāfi ni Sea, te tau mātuku mo e tāla’a, ‘ikai ha mahino.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mou tui kote ē. Mou tui kote fakamolemole. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu mei he Kōmiti Kakato ‘o Fale Alea)

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

Tau kelesi (Na’e kelesi tuku ai pe ‘Eiki Sea ‘a e fakataha’anga Fale Alea ‘o e ‘aho ni)

<000>

